

ӨМІР МЕН ӨЛЕН

(Қасымның өмірбаяны, ақындық сапары туралы)

ЖЕТІМДІКТЕН ҚҰТЫЛУ

Даладан асыр салып ойнап кіріп келген жас бала Қасым тұнжыраған кескінді, кейбірі өксіп жылаған үй толы адамдарды көріп аң-таң қалды. Ағасы Ақметжан бауырына басып «жетім қалдық» қой деп егіліп жылай берді. Жетім деген не? Неге жылайды бұлар? Тәрде беті жайнамазбен жабулы қимылсыз сұлық жатқан әкесі неге тіл қатпайды?.. Бұлардың бірде-бірін жас бала ұғынып жетпеді. Әйтеуір, үй-іші, туған бауырлары жылап-еңірегендіктен жайсыз бір іс болғандығын аңғарса да, бірақ ол жылаған жоқ, айнала жалтақтап қарап, әркімнің жүзінен моншақтап домалаған жасқа көзін қадап, томсарып отыра берді. Осы бір аянышты шақтың бейнесін болашақ ақын өмір бойы ұмытпаған. Ұлы Отан соғысы кезінде майданнан ағасы Ақметжанды сағынып жазған бір хатында:

«Жыламай қарай бердім ынтамды сап,
Көзіме көріндііз әкеме ұсап»,—

деп әкесі Рақымжанның өлімін еске түсіреді.

Рақымжан өлгенде Қасым бес жаста еді. Әке өліміне ілесе бұлардың аз ғана малы да жойылып бітті. Ер жеткен ағалары Нығыметжан, Ақметжан күн көру мақсатымен заводқа, қалаға жұмысқа кетеді. Туған шешесі Айғаншаны төркін жұрты келіп алып кетіп, еріксіз бір байға қалың-малға сатып жібереді. Әкеден өлі, шешеден тірі айрылған Қасым өгей жеңге, жамағайындарының қолында қала береді.

- Детдомға келіп түскенше менің көрген қорлығымның есебі жоқ, әке мен шешенің құшағында еркелеп өскен баланың арманы не екен? Жетімдіктен қалай құтылып, адам болғанымды жаза бастасам, бір том кітапқа сыяр еді,-деуші еді өз өмірі туралы әңгімелескенде,

Шешесі Айғанша (1888 жылы туған) Қасымның бала-лық жетімдік шақтары туралы көп әңгімелерді еске түсіріп айтады:

- Қасымның көп мінезі әкесіне тартқан еді. Жарықтық (ері Рақымжанды айтады) ер мінез, шадыр, өз айтқаны болмаса ешкімнің ырқына көнбейтін бір бет, бәсеке, егесте намыскер адам еді. Намысқа тиер іс болса, ол малжанды, қарабасын құрбан етуге дайын тұратын.

- Қасым туғаннан мазасыз болды, жылағанда бесікті сықырлататын, қырқынан кейін ол бесіктен шықты, ерте еңбектеді. Октябрьде туған бала келер жылы майда, жеті ай шамасында жүріп кетті. Таңертең ерте үйіші ұйықтап жатқанда ол тұрып алып далада үй айналасында жападан жалғыз ойнап жүретін, жалғыз сиырдың қара бұзауымен ойнап, өзімен өзі болып ыңылдап өлең айтатын. Көп балалардың тобына да қосылмай, оңаша жүруді ұнататын. Балалардың ұрыс-жанжалына жоламайтын. Ауылымызда жамағайын Жақыпбек деген адам жақсы домбыра тартушы еді, оны бәріміз де ынталанып тыңдайтынбыз. Өзім де үлкендер жоқ жерде аздап ән салатынмын, «Қыз Жібек» сияқты жырларды жатқа айтатын едім. Ауылда шілдехана, айт, той да өтіп жатады, алтыбақан, қой күзетінде ән-өлеңдер көп айтылатыны белгілі ғой. Бұлардан Қасымның нені ұғып, нені қызыға тыңдағанын білмеймін, әйтеуір бәрін де естіп біліп жүрді ғой...

Жарықтық өлген соң, Қасымнан тірі айырылып, жылап-еңіреп кете бардым. Менен айрылған Қасымның көрмеген бейнеті жоқ. Мейлінше қатал, мені ғана емес, екі баласы мен екі келінін де күнде таяқтайтын байым - Оспан шал Қасымды ол үйдің маңайына жолатпады. Баламның халы ауыр деген бір сөз айтқаным үшін, әуелі маған бала тауып бер деп текпілеп сабаушы еді. Арада бірер жыл өткен соң, бір күні сиыр сауып отырғанымда сол тұрған үйімнің жақын бір адамы, киімі жалба-жұлба, көзі шаңырақтай үлкен, мойны ырғайдай қылқиған, көрден тірілген аруақтай саудыраған құр сүйегі бар Қасымды сүйемелдеп алып келді. Баламды бас салып жылауға, есік алдында тұрған байым — жауыз шалдан қорықтым, сиырды сауып болып, қараңғы түскен соң барып жылап-еңіреп Қасымды тамаққа тойындырып, оңаша шошалада жасырын ұстадым. Қасым қатты ауырып жатты. Үсті-басы сірескен қотыр екен, оны май жағып емдедім. Екі ай дегенде Қасымды адам қатарына қостым. Бірақ, сырқатынан жазылып, есі кіргесін қатал шалдың үйінде жасырынып тұруды

Қасым өзіне ар көрді. Ағама барам деп кетіп қалды. Содан Қасымды көп жылдарға дейін көре алмадым.

Ағалары жақсы көргенімен өгей жеңгелері Қасымға жылы шырай көрсетпеген болу керек. Жоқшылық, аштық, жалаңаштық, жетімдік - барлығы Қасымды жастайынан иықтап, титығына жетіп өсірген. Мұң мен шер де сол жас кезінде көкірегіне байланған аурудың бірі сияқты. Тіршілік салты мешеу көшпелі ауылда 13 жасқа дейін өмірі өткенжетім жас Қасым қозы-қой бағып, шөп-отын, су да тасып, жылқы да қайырып, мал да күзетіп, тезек те теріп, қысқасы, қолынан келген жұмыстың барлығын да істей жүріп, сол ауылдан өзіне керекті сүйеніш те табады. Ауылдың әсем ән-күйлері, өлең-жыры, аңыз-ертегілері, сырнайлы өзені аққан, самал желі ескен, көкорай шалғыны, көкқасқа бетегесі құлпырған кең дала, жас Қасымның басындағы қайғыны жеңілдетер, үмітті өмірге қол былғап шақырар арман нысанасының бірі сияқты болады.

Қасым 1911 жылы бұрынғы Семей губерниясы, Қарқаралы уезі, Темірші болысында (қазіргі Қарағанды облысының Қарқаралы ауданы) Қызыл деген жерде туған. Аманжол Қасымның ұлы атасы. Бұл жерде айналасы қорық, тал, ши өсетін Қазанғап өзенінің тарамдары ағады. Оның аяғы Тоқырауын, Қусақ, Талды өзендерімен жалғасады. «Қонғаны ауылымның Талды-ау деймін» - деп Мәди жырлайтын Талды өзені де Қазанғаппен жалғасып, Арқаның Сибирь жақ ойпатына құлай ағады. Бұл алқап бірыңғай жазық болмай, таулы, адырлы келеді. Зайсанның тұсынан басталған Сауыр, Тарбағатай, Шыңғыс, Қарқаралы таулары бірімен бірі жалғасып, Арқаның биік жоны болып отырады. Қызыл, Берікқара, Былқылдақ сол таулардың сілемі сияқты шағын таулар. Міне, Қасымның елі сол Қызылды қыстап, Қоянды жәрменкесінің үлкен жолына жақын Күйген Бекет, Қазанғап бойларын жаз жайлайды.

Рас, Қасым Қазақстанның басқа да жерлерін кейін аралады, Баянды, Көкшетауды, Алатау, Сыр, Жайық бойын да жақсы біледі. Алайда, қазақ даласын сүйсіне жырлаған уақытта жастайынан туып-өскен Қарқаралысының суреттері Қасымның поэзиясында айрықша жарқын, сұлу елестейді. Сырнай тартқандай тасып аққан өзен суы, сылдыраған бұлақтың, шатырлаған найзағайдың, түнеріп төнген қара бұлттың, бұрқыратқан дауыл мен тұйынның, кейде долы, кейде жұмсақ дала желінің, жұлдызды қара-көк аспанның, құлпырған жердің құбылысы мен сырлары бақташы, малшы Қасымның алғашқы ақындық сезімің оя-

тып, қанаттандырған сияқты. Кейін жазған «Мен табиғат бөбегі» атты өлеңінде:

«Жарк-жүрк етіп жүруді,
Нажағайдан үйренгем.
Шадыман шат боп күлуді,
Күн мен айдан үйренгем.
Тәкаппарлық, ерлікті,
Асқар таудан үйренгем...
Мен бір жанмын ерікті
Жарысып желмен жүрген.
Ашу-қайғы дегенді
Қара бұлттан үйрендім», -

дегенді тегін айтпаған.

Қасым ауылда жүргенде молдадан мұсылманша тиіп-қашып оқиды. Өте қиын болса да зирек, алғыр жас тез хат танып, өз бетімен қолына түскен бірлі-жарым кітаптарды оқи береді.

- Сол кезде оқығандарымның, қайсы бірін білем, әйтеуір екі жетім бала туралы «Мұңлық - Зарлық» дастаны есімде қалыпты,- деуші еді Қасым өзі.

Жиырмасыншы жылдардың басында Қасым жаңадан ашылған бастауыш мектепте бірер жыл оқиды. Мұнда революция жаңалығын, жаңа өлең жырды алғаш осы мектепте оқып танысады. «Оян, қарғыс таңба басылған» - деп басталатын «Интернационалды» осы мектептен алғаш үйреніп жаттайды. Бірақ ауыл жеріндегі Қасымның оқуы жүйелі болмайды, себебі мектеп оқуына Қасым күн сайын мезгілімен барып қатынаса алмайды, екіншіден, мектептің мұғалімдері де Қасымның аз-ақ алдындағы білімі саяз адамдар болады. Олардың бар білгені қымызы орта шағын ыдыс сияқты. Қасым бір қағып жұтып, түбіне қарап отырып қалғандай еді. Ол оқудың тәтті дәмін татқанмен, бірақ сіміріп жұтарлық дариядай молына кездеспейді, оқудың молы қалада екенін сезеді, бірақ оған қалай жетпек? Бар арманы қалаға барып оқу...

Осындай халде жүргенінде 1923 жылы ағасы Ақметжан келіп Қасымды Семейге әкеліп, қаладағы бастауыш мектепке түсіреді. Қаланың тіршілігі, мектеп өмірі — барлығы Қасымға жаңа бір қызық дүние болып көрінеді. Ол көп оқиды. Көп үйренеді, ойы да, білімі де тез өседі. Қасымның алғырлығы сондай, алғашқы бір жылда екі класты бірден бітіріп шығады.

Ақметжанның үйінде Семей қаласында ақын-әнші артистер, сауыққой, өнерпаз жігіттер, жазушы-журналистер

көбірек жиналып отырған. Әсіресе Әміре, Иса, Майра секілді белгілі ақын-әншілер де, Мұқамбетқали Дауылбаев сияқты жас талапты скрипкеде ойнағыш күйші-өнерпаздар да мезгіл-мезгіл Ақметжандікіне келіп, ән салып, күй тартып сауық құрады. Мұқтар Әуезов, Сәбит Дөнентаев та бұл үйдің жиі келіп кететін мәжіліскор қонағы болады. Міне, мұның барлығы жас Қасымға қызығы таусылмас, қызуы басылмас аса бір сүйікті өнер, білім дүниесі, екінші бір мектеп еді. Осы ақын-әнші жазушылар дүниесінен де ақын үлгі, өнегені мол қармады. Домбыраны ғана емес, скрипка тартуды да үйренді. Әсіресе әдебиетке құмарлық талант та осы бір ортада тұтанып, оянады.

Қаладағы театр, кино, ойын-сауық орындары да, мектеп, кітапхана арқылы алған білімі де Қасымның көркем-өнерге, поэзияға деген құмарлығын арттыра береді. Енді ол мектептегі, қаладағы жастардың ынта-жігермен қойылатын сауық-кештерінің, спектакльдердің бірталайына белсене қатынасады. Ойын-сауыққа алғаш араласқан кездегі жолдасының бірі Шәкен Айманов.

— Семейдегі кезімде бірталай өлең жазған едім. Кейбірі қабырға газетіне де басылып жүрді. «Қазақ тілі» газетінің басқармасында Сәбит Дөнентаевқа апарып көрсеткен бірлі-жарым өлеңдерімді ол кісі тіл жағынан ұнатпады. Қайтып баспаға ұсынғаным жоқ. Семейде жүріп жазған өлеңдерім бір дәптер болатын, оның көбі жастық шақты, жолдас, достар арасындағы әзіл-қалжыңды, комсомолдардың үгіт-ұрандарын айтатын өлеңдер болатын. Кейін ол Семей дәптеріндегі өлеңдерім жоғалды. Жастық шақты еске түсіру үшін демесең, ол дәптердегі өлеңдерімнің жоғалғанына «қымбат қазынам еді»— деп өкінбеймін де,— дейтін ақын өзі. Сөйтіп, Қасымның 1930 жылдарға дейін жазған өлеңдерінен өзінің үйдегі қолжазба архивтерінде ешқандай дерек сақталмаған.

Қасым Семейде жүрген уақытында ағасының үйінде онша көп тұрақтамайды. Ағасы Ақметжан үйде бар кезінде, үйге ақын-әншілер келген кезде Қасым үнемі болады да, ағасы жоқ кезінде бұл үйге көп жоламайды. Себебі Қасымды туған шешесіндей жылы қабақпен қарсы алып, туыстық мейір көрсететін ешкім болмайды. Осындай өгейлікті сезген Қасым 1924—1926 жылдары Семей қаласындағы балалар үйіне түсіп оқып, тәрбиеленеді. Одан кейін мал дәрігерлік техникумына түсіп оқиды. Осы оқуларының арқасында Қасым аз жылдың ішінде орта дәрежелі мол біліммен қаруланады. Орыс тілін жақсы біліп шығып, сол

кездегі қазақ әдебиетінің үлгілерін қызыға оқумен қатар, орыс жазушыларының шығармаларын да еркін түсініп оқуына мүмкіндік алады.

Қасым детдомға түсіп, одан кейін техникумде оқуы арқылы жетімдіктен құтылады. Әкесі де, жанашыр мейірімді апасы да — совет мектебі болғандығын ақын кейін жазған көптеген өлеңдерінде зор қуанышпен есіне түсіріп айтады.

1948 жылы жазған бір өлеңінде Қасым өз өмірінің алғашқы дәуірі туралы былай дейді:

«Өмірге ендім еңбектеп,
Шалқалап әкем шықты үйден.
Жетімдік тағдыр жетті ептеп
Қабағын жаба түксиген.
Өмірден үміт жоқ өзге,
Даланың тердім тезегін
Әкем боп таптың сол кезде,
Советтік менің өз елім!
Галстук қызыл мойнымда,
Мектепке карай жүгірдім.
Қолымды тұңғыш қойдым да
Бетін бір аштым білімнің.
Сапқа да тұрдым, ту алдым,
Келді деп менің кезегім.
Әкемдей сонда қуандың,
Советтік менің өз елім!»

Ақын өзі айтқандай ол мектепте әуелі пионер қатарында, онан кейін комсомол қатарында болып, совет жастарына тән коммунистік рухта тәрбиеленіп, қажырлы күрес, жігерлі істің школасынан да өтеді. Бұл, Қасым сияқты бұрын панасыз болып, совет мектебі арқылы қатарға қосылған жастардың бәрінің басынан кешкен негізгі өмір жолы еді. Бұл школа сонымен бірге болашақ ақынның қоғам өміріндегі орнын да, ақындық жолдағы өрісін де анықтап берді. Қасымның 1930 жылдардың бас кездерінде жазған өлеңдерінен де осы ерекшелік айқын байқалып отырады.

АЛҒАШҚЫ АҚЫНДЫҚ ӨРІСТЕРІ

1930 жылдардың басында Қасым оқу іздеп Алматы қаласына келеді. Бірақ қолайлы оқуға түсе алмайды. Республикалық «Лениншіл жас» газетіне қызметке түседі. Кейін «Қызыл әскер» газетіне қызметке ауысады. Бір жағынан өз бетімен оқи жүріп, Қасым аз уақыттың ішінде газет қызметіне төселіп алады. Шағын мақалалар, очерк-

тер жазуға машықтанады. Сонымен қатар осы кезде жазған бірқатар өлең дері «Лениншіл жас», «Қызыл әскер», «Пионер» газеттерінде жарияланады. Бұл өлеңдері совет жастарының социализм ісіне жан-тәнімен берілген ой-сезімін, ізгі талап-тілегін, күрестерін дұрыс қамтып жырлаған идеясы айқын шығармалар болғанымен, көркемдік жағынан әлсіз еді. Отызыншы жылдардың бас кезінде жалпы басылып жүрген «есеп», «рапорт» өлеңдерінің үлгісіндегі нәрселер еді. Сондықтан да ондай өлеңдерін Қасым өзі тірі кезінде ешбір жинағына енгізбеген және 1955 жылғы басылып шыққан бірінші томына да толық кіргізгеніміз жоқ. Осыған қарап Қасымның «Семей дәптеріндегі» өлеңдері де қандай дәрежеде екендігі туралы тиісті қорытынды жасауға болар еді.

Әрине, ешбір адам «шу» дегеннен үлкен ақын болын шыға қоймайды. Ұзақ жылдар оқу, үйрену, қажырлы еңбек істеу жолында өсіп жетіледі. Міне, Қасым да отызыншы жылдардың алғашқы жартысында ақындығының жастық, шәкірттік дәуірін басынан кешеді. Бұл оның, әсіресе, Орал қаласындағы творчестволық өмірінде айқын байқалады. 1931 жылы Қасым Ленинград қаласындағы Орман шаруашылығы институтына барып түседі. Бір жылдай онда оқып, денсаулығы жарамағандықтан оқуды тастап, Батыс Қазақстан облысының орталығы Орал қаласына келіп, сондағы «Екпінді құрылыс» газетінде қызмет істейді. Бір жылдан кейін (1933 жылы) міндетті әскер қызметіне алынып, оны сол Орал қаласында өтейді.

1935—1936 жылдары Оралдағы жаңа ұйымдасқан қазақ театрында артист болып қызмет істейді. Міне, осы Оралда болған кезінде Қасымның ақындық, әншілік, артистік таланты жұртшылыққа танылады.

Қасымның Оралдағы өмірі туралы сол кездегі жақын жолдасының бірі ақын Тілеков Жәрдем былай дейді:

— Қасымның Оралға келуі жастардың ортасында үлкен бір уақиға болды. Өзі ақын, музыкалық аспаптардың барлығында ойнайтын, әрі әнші, күйші өнерпаз, оның жүрген, отырған жері ылғи думан, ойын-сауық еді. Қасымның осындай өнері, ақындығы, ақкөңіл, ақжарқын мінезі әрдайым жастарды өз айналасына үйрілтіп алатын. Ойын-сауыққа, өлең-жырға үйір болатын жастар Қасымның сөзін, атын естіп онымен мәжілістес, жолдас болуға ұмтылатын. Мен жақын досының бірі едім. Мен де өлең жазамын. Оралдағы Қажым Жұмалиев те, Тастайбеков Қуанда, Батыр Қыдырниязов та тағы бірқатар жігіттер өлең

жазатын. Бірақ Қасым бәрімізден де өлеңді бұрқыратып мол жазып тастайтын. Ол кезде кімнен кімнің өлеңі артық екенін айырып баға бергеніміз жоқ. Әйтеуір басымыз қосылғанда Қасым әрқайсымызды сынайтын. Қасымның бізден артық бір жері — өзінің жазған өлеңдерін көбіне жатқа білетін де домбырамен де, скрипкамен де, гармонымен де қосылып айта беретін. Сонда оның өлеңдері ерекше көркемдік қуат алатын.

Қасым газет-журналистік жұмысқа да тез төселіп, өзіне жүктелген міндетті жылдам, тиянақты орындайтын. Ол «Екпінді құрылыс» басқармасында негізгі аудармашы болды, мақалаларды, ресми материалдарды орысшадан машинкаға ауызша айтып (диктовать етіп) аударды. Оралда жүргенде Қасымның жолдастары, достары көп болды. Жолдастары арасында Қасым еркін сөйлеп, олардың ісінде байқалған кемшіліктерді жолдасым екен деп мәймөңкелемей қатты сынға алып отыратын. Мәселен, алпамсадай дәу жігіт Батыр Қыдырниязовтың жазған өлеңдері Қасымға ешбір ұнаған емес. Жиналыста, бас қосылған жерде Қасым Батырдың нашар өлеңдерін ажуалап сынайтын да, сонымен бірге «өзің жақсы жігітсің» деп құшақтасып, достасып жүре беретін. Осындай турашыл, ажарқын мінезін білетін жолдастары Қасымды жек көрмей, онымен үнемі жақын достасып, бір туған бауырдай болып кететін.

1933 жылы 22 жасында Қасым міндетті әскер қызметіне алынды. Екеуіміз де Оралдың атты полкінде екі жылдай болдық. Ол кезде Қасым тым нәзік еді, салт атпен үздіксіз жүретін жорықтарға — «ойындарға» жарамағандықтан, Қасым көбінесе штабта хатшылық (писарьлік) қызметінде отырып, өлең жазуына, өз бетімен оқуына оның мүмкіндігі мол болды.

1935 жылы әскер қызметінен босасымен Қасым Оралдың театр труппасын ұйымдастырып, өзі көркем басқарушысы болды. Одан бұрын Орал жастарының күшімен клубта, пединститутта Қасым басқарып концерттер, сауық кештерін өткізетін. Енді труппаға Қасым қаладағы көркемөнерге бейімдігі бар жастарды жинап алып, жақсылап ойын қоя бастады. Қасымның театрдағы ұйымдастыру жұмыстарына облыстық кәсіпшілер одағы мен комсомол комитеті көмек көрсетіп отырады. Қадыр Қамзин, Шәкір Оразғалиев, Әмина Оразғалиева труппаның (кейін театрдың) негізгі артистік күштері еді. Музыкалық мектептердің мұғалімдерінің қатынасуымен труппа жанында оркестр да құрылды. Алғашқы қойылған спектакльдің бірі «Бүлін-

шілікте» Қасым өзі Фурманов рөлінде ойнады. Ол концерттерде көбінесе ойнап, жеке нөмерлер де орындаушы еді, кейде хорға да қосылатын. Скрипкамен қазақ ән-күйлерін ғана емес, орыс, татар әндерін де ойнайтын. Қасымның жолдасы Оразғалиев те даусы күшті әнші, әрі скрипканы жақсы тартатын артист еді.

Оралдағы театр труппасы тез өсіп, аз уақыт ішінде театр болып құрылуына Қасымның еңбегі зор болады. Труппаның қойған спектакльдері мен концерттеріне қазақ қана емес, орыс, татарлар да көптеп келеді. Сондықтан да Қасым өзінің скрипка ойнаудағы өнерін музыкалық мектептердегі оқытушылардың көмегімен үнемі жетілдіріп, орындайтын репертуарларын молықтырып отырады. Оралдың мол күйлерін де осы кезде терең ұғынып меңгереді. Әнші, артистер ортасының думанды қызық, сүйікті творчестволық өмірімен бірге бірін-бірі күндеу, табына жақсы көру, қайтып көрместей жек көру, қызғаныш, айырылысу сияқты жайсыз жақтары да болады. Қасым, міне, осы ортаның әр түрлі әсер ықпалынан сырт қала алмайды. Бірде ол серпіні күшті жалынды ақын, жұрттың сүйікті өнерпаз артисі, ерке серісі болып көрінсе, бірде кейбір аусар жолдастарының жетегіне ергіш, дарашылдық сезімге бой ұрады. Марпуғамен арасындағы махаббат драмасы осындай жағдайда аяғы айырылысумен бітеді.

«Қасыммен 1934 жылы таныстым,- дейді Марпуға Кенжеғалиева,—Оразғалиев Шәкірдің әйелі және Нұғыманов Қуанғалидің әйелі - екеуі де маған туыс адамдар еді. Шәкір де, Қуанғали да шебер скрипкашы, музыкант адамдар болатын. Екеуі де Қасымның достары. Екі жездемнің үйінде Қасым жиі кездесіп жүріп, сол кезде рабфакта оқитын мені, театр жұмысына араластырғысы келді. Мен театрға араласпсам да, Қасым екеуміздің арамыз алыстамады. Ақын, әнші, артист, сауыққой, ерке Қасымды Орал жастарының бәрі де мақтайтын. Сұлу қыз, келіншектердің талайы Қасымға сырттай ынтық болып, онымен жақын танысуға тырысатын. «Жігітті жұрт мақтаған, қыз жақтаған» деп Абай айтқандай, мен Қасымның ақындық Өнерпазталанты алдында, әсіресе ақкөңіл, адал адамгершілігі алдында шыдап тұра алмадым және маған арнап жазған көптеген өлеңдерінің сиқырлы күші еріксіз мені өзіне тартып отыратын. Бір-бірімізді адал көңілмен сүйіп едік.

Ол кезде жаспын, ерке едім. Іштей ұнатып отырсам да ақкөңіл Қасымды әр түрлі күйге салуды қызық көріп (кей-

де сынау үшін де) әдейі ашуланушы едім. Шақырған жеріне бармай бұлданып, жоқтан өзгені сылтау етіп ол келгенде кейде басымды көтермей жатып алатынмын немесе өзіміздің үйден басқа үйге кетіп қалатынмын. Міне осындай халдерде жас баладай алдымда зыр жүгіріп кейде жылап, кейде мұнайып барлық тыныштықтан айырылатын. Сол мезгілдегі өзінің тынышсыз халін, маған деген ықыласын тамаша бір жақсы өлеңдерімен жазып тастайтын. Қасымның осындай жайларды, яғни өзінің айнымас достық махаббатын білдіріп жазған өлеңдері көп еді. Барлығы да соғыс кезінде, үйіміз өртенгенде бірге жоғалып кетті. Оның бірінші томына кірген өлеңдері оннан бірі ғана. 1935 жылдың ақыры мен 1936 жылдың басында арамыз алыстады. Оның артистер ортасында, әсіресе екі жездемнің үйінде өткізетін кейбір ерсі мінездерін ұнатпай, Қасымнан өзімді аулақтай бастадым. Ол жиналысқа түсіп қатты сыналған кездерде де қасында бірге бола алмадым. Талай жалынып келгенде, үйге кіре алмай кетіп жүрді.

«Қыраулы терезе», «Кіре алмай қайттым үйіме» деген өлеңдерін осы қыс айларында жазған еді. «Кім кінәлі» өлеңін 1936 жылы май айында, Оралдан дәл кетер кезінде келіп жазып тастап кеткен болатын.

Рас, Қасымның маған өкпелейтін жөні де бар. Тым қатал болғанымға кейін өзім қатты өкіндім де. Соғыстан кейін Алматыда көргенімде Қасым - өмірімнің көктемін танымадым-ау!- деп өткенге наз айтқандай болды...»

Қасым да, Марпуға да кейіннен аға, қарындас сияқты бір-бірін қатты сыйласып кетеді. Оралда айырылысып, Алматыда қайта көріскенде Қасым:

«Сенін гүлдей дидарыңнан,
Бақыт нұрын көруші ем,
Махаббатты жас жанымнан
Жырлар жазып беруші ем!» —

деп сол махаббат ақындығына қанат бітіргендігін жасырмайды. Бірақ Қасымның Орал дәптеріндегі махаббат лирикалары кейде мазмұны, көркемдік шеберліктері жағынан біркелкі емес. Ақын бірде айнымас адал достықты, жастық сезімді шебер суреттеуге адым жасаса, бірде тұрпайы жалаң айтып кетеді. «Сұлудың сымбатты», «Қарай-қарай көзімнің нұры біткен», «Сүйдім дедің» сияқты біркелкі өлеңдері осындай жалаңдықпен жазылған.

Махаббат, ер мен әйел арасының қарым-қатынасы, адам баласы жаралғалы дүние жүзі әдебиетінің негізгі бір

тақырыбы болып келе жатқаны белгілі. Сондықтан адамдардың табиғи сезімдеріне арналған Қасымның махаббат лирикалары кейбір жалаңдығы байқалмай қызық көрінуі мүмкін. Үлкен ойшыл ақын Сұлтанмахмұт жалаңаш сұлу-дың су басында отырғанын қызыға жырлаймын деп «Ақсәуле» лирикасының этикалық, эстетикалық мәнін әлсіретіп алған. Міне, осындай кейбір әлсіздіктері Қасымның махаббат лирикаларынан да байқалып отырады.

Алайда, Қасымның алғашқы дәуірдегі шығармаларында махаббат лирикасы басты тақырып емес (бұл мотивтың болуы заңды да), социалистік дәуірдің шындығын жырлау негізгі идеялық-творчестволық мотив болып отырады. Оралда болғанында да, онан кейін 1936 жылдан бергі Алматыға келген кездерінде де Қасым өлеңді көп жазады. Оралдың «Екпінді құрылыс», Семейдің «Екпінді» газеттеріне және Алматыдағы «Социалистік Қазақстан», «Лениншіл жас», «Қазақ әдебиеті» газеттері мен журналдарда оның өлеңдері көптеп басылады. Ақындық өнері әлі қалыптаспаған жастығы, ауыз әдебиеті дәстүрінен шыға алмаған әлсіздігі байқалып тұрса да Қасым бірден совет дәуірінің ең маңызды саяси, қоғамдық мәселелерін мол қамтып жырлайды. Совет жастарының оқу, білім алу, еңбек, құрылыс майданындағы ерлігі, талап-тілегі, махаббаты осы тұстағы ақын поэзиясының мазмұны болады. Совет Отанының күннен-күнге нығайған айбынды қуаты, Қызыл Армияның жауынгерлік дәстүрі, батыр ұшқыштардың, қажырлы альпинистердің үздік ерліктері ақынның қызыға жырлаған бейнелері. «Ұшқыш болғым келеді» деген лирикасында былай дейді:

Мөлдір тұнық көк аспан,
Сол аспанға жарасқан
Самолеттей сұңқармен,
Ұшқан құспен таласқан,
Ұшқыш болғым келеді!
Көңіл — дария, ойы — аспан,
Асқар шыңнан бойы асқан,
Ай, күнімен аспанның
Өзілдескен, сырласқан,
Ұшқыш болғым келеді!
Таңда туып, түлеген,
Тас түлектей көреген,
Көк койнында тояттап,
Шың басында түнеген,
Ұшқыш болғым келеді!

(I том, 50-бет.)

Совет жасының ізгі арманын сыршыл ойға толы, шебер кестелі, сұлу сөз өрнектерімен, сыршыл оймен жеткізіп айтады. Егер «Ерлік қандай, ер қандай», «Тракторшы Темірбек», «Назипа», «Жаңа батыр» сияқты өлеңдерінде революциялық дамудың, социалистік құрылыстың жеңімпаздық сипатын алғаш бастап жырлайтын болса, осы «Ұшқыш болғым келеді», «Болат сұңқар», «Отан күзетінде», «Хан тәңірі», «Жайық», «Көктем», «Күндей шалқып күлгенін», «Алма бағында», «Колхоз қызына» сияқты өлең лирикаларында совет адамдарының ерлігін жырлау мотивін тереңдете түседі. «Хан тәңірі» совет жастарының жеңімпаздығын, совет адамдары жеңіп алмайтын ешбір қамал жоқтығын суреттеген романтикалы толғау.

Ақын бірде:

«Хан тәңірі — жатыр еді ұйықтап,
Айды жастап, көк көрпесін тұйықтап,
Хабаршысы сұлу сағым сылаңдап,
Жетіп келді, тым асығыс бұлаңдап.

Жайлап жылйышп, жүрді сағым жағалап
Хан тәңірінің қойны-қоншын аралап,
Кенеттен, бұлт бір ұлып, бір абалап,
Төкті жасын - құйды нөсер сабалап!»

деп адам алдына бас имеген тәкаппар таудың тұлғасын елестетсе; бірде:

Аққан алып, таңғаларлық бір мықты,
Жер мен көктің барлық сырын ұғыпты.
Қара жерді бауырдайын тіліпті,
Мұзды, құзды насыбайдай үгіпті.

Жерді жеңіп, көкке ұшып шығыпты,
Түбіттей қып түткілетті бұлытты,
Көрпедей-ақ көкжиегін түріпті,
Күле қарап, күннің сырын біліпті,—

(I том, 129-130-беттер).

деп хан тәңірге шабуыл жасап, табиғаттың долы күштерін өзіне бағындырып жатқан совет адамдарының алып қайратты тұлғасын елестетеді. Ақын шекара күзетіндегі қырағы совет солдатаның ерлігін де, империалистік фашистік басқыншыларға қарсы азаттық үшін күрескен Қытай, Испан еңбекшілерінің ерліктерін де ардақтап жырлайды. Қолында қанжары мен гитары бар отанын қорғаушы әнші, әрі батыр испанканы сүйетінін айтады.

Қасымның советтік патриотизм тақырыбына арналған бірқатар өлеңдері 1938 жылы «Өмір сыры» атты жинағын-

да жарияланды. Осы жинағымен ақын алғашқы дәуірдегі творчествосына қорытынды жасады. Қасым Алматыдағы жас таланттардың ортасында жарқ етіп, әдебиет жұртшылығына өзін таныстырады. Дихан Әбілев, Саин Жұмағали, Қапан Сатыбалдин, Әбу Сәрсенбаев, Қалижан Бекхожин және басқа біркелкі жас ақындардың қатарына Қасым да келіп қосылып, сол кездегі әдебиет сындарында ауызға алына бастаған. Бұл алғашқы ақындық жолдағы елеулі адым еді.

ОҚУ, ІЗДЕНУ ЖОЛЫНДА

Ақынның творчестволық өсу жолы өте қиын. Ақын көп оқып, білім қорын жинау арқасында, қажырлы, үздіксіз еңбек істеу арқасында және әдебиет жұртшылығының әділ сыны арқасында әсіп есейеді. Қасым Семейде, Оралда болған шақтарында үнемі өз бетімен оқиды. Осы тұстағы қазақтың белгілі ақын-жазушыларымен қатар, орыстың және дүниежүзілік классиктерінің шығармаларын да оқып отырған. 1936—1937 жылдары Қасым Пушкин туралы белгілі «Ақын ескерткіші», «Ақын» деген өлеңдерін жазған. «Өмір сыры» жинағында Байронның «Чайльд Гарольд» поэмасынан үзінді және бір романс аудармасы, Некрасовтан екі өлеңнің аудармалары басылған. Бірақ «Өмір сыры» жинағы тұтас алғанда және сол кезде басылып жүрген өлеңдеріне қарағанда Қасым поэзиясында әлі толғау жырдың үлгісі басым еді. «Өмір сыры», «Октябрь», «Тұрмыс толғауы» сияқты шұбыртпалы жырлар, сол тұстағы қазақ ақындарының көбіне ортақ дәстүр болатын. Ол кезде осы толғау үлгісі қазақ совет поэзиясының келешек даму жолына олқы соғатындығын әдебиет сыны түсіндіріп айтқан емес, қайта ол үлгілерді мазмұнына қарап айрықша мақтап жазып жүрді. Ал, орыстың немесе батыстың классик ақындарын аударып, солардың үлгісінде жазылған Әбділданың сюжетті лирикалары сынға алынып отырды. Ал, Маяковскийдің дәстүріндегі Сәбит лирикаларын да басқа ақындар қабылдай қоймады. Сондықтан Қасымның алғашқы жинағына байланысты ақындық өсу жолы әлі тап басып, қалыптанбаған еді. Әсіресе, Қасым ақындық творчестволық сын көрмей келген-ді! «Өмір сыры» әрі мақталды да, әрі сынға да ұшырады. Бірақ, үлкен қорытынды жасалған жоқ.

Мен Қасымды 1937 жылдардан жақын біле бастадым.

Ең алғаш «Лениншіл жас» газетінің басқармасында маған Жұмағали Саин:— Бұл сері ақын,— деп таныстырды. Талдырмаш, ашаң келген кішкене Қасым жымып тұрды да, байқап көріңдерші деп ешбір қағазға қарамастан жатқа бір-екі лирикалы өлеңін айтып берді. Соның бірі әлі күнге есімде —«Көктем» деген суретті лирикасы.

«Ақырын жылжып қана көктем келді,
Сыкылды жас жігіттің сәулетайы» —

деген көкейге қонымды ақын сөзі Қасымның ақындығын бірден танытқандай еді.

Ақынның таланты алдымен сезімді селт еткізетін айқын суретшілігінен танылады. Ақын да, художник те осы тұрғыдан сөзбен, бірі бояумен жанды сурет сала білуге тиісті. Маған Қасым бірден осындай бояуы ашық суретшілігімен айрықша ұнады. Біздің достығымыздың басы осыдан басталып кетті. Әрі ақын, әнші, күйші сауыққой Қасымның достары, жолдастары мол еді, ол кездегі жақын жолдастарынан Жұмағали Саин, Дихан Әбілев, Қалижан Бекхожин, Абдолла Жұмағалиев, Төлеутай Ақшолоақов, Қапан Сатыбалдин және басқалары біздің үйге жиі келетін еді. Қасым кейде не домбырасын, не скрипкасын бірге ала келетін. Әрине, бас қосқан жерде әдебиет мәселесі, әсіресе поэзия жайы көбірек сөз болады ғой, кімнің өлеңі, кімнің поэмасы жақсы, жаман деген пікірлер ортаға түседі. Оның үстіне басы қосылған ақындар өздерінің соңғы жазған, әлі жарияланбаған өлеңдерін қағазға жазуынан оқыса, Қасым, көбінесе жатқа айтушы еді. Жатқа айтқандықтан ба, немесе Қасым өлеңдерінің ерекше бір көркемдік күштері бар ма, әйтеуір оның өлеңі басқалардан көбірек ұнап, көбірек мақтау алатын. Қасымды «Тәңірдей!» табынып, алдына ұстазындай иіліп ерекше бір тағзым етіп мақтау сөзді Абдолла көбірек айтатын және басқа біздің сындарымыздан Қасымды қорғаумен болатын. Ал, біз бір өлең, не бір ақын туралы қызу айтысқа кірісіп кеткенде Қасым онша көп араласпай, скрипкасын тартып өзінше бір іштей жан рахатына батқандай жымып қана отыратын.

Ол белгілі халық әндерінен де, «Айман — Шолпан», «Қыз Жібек» арияларынан да, Абай әндерінен де көп айтып орындайтын. Солардың ішінде Мәдидің, Естайдың әндерін өзгеше ықыласпен қайта-қайта айтушы еді. Әнін сырттай сүйіп айтқан Естайдың өзін 1939 жылы Алматыда көргенде, Қасымның қуанышында шек болмады. Ең бір қимастай жақыны жоғалып табылғандай шаттанды. Ес-

тандың өзінен толық әңгімесін естіген соң, «Қорлан» уақиғасын драмалық поэма етіп жазбақ болды. Поэманың жоспарын, алғашқы бір тарауын біздің сынымызға салып, талқылап та алды. Өлеңі, не бір поэмасы жайында дәлелді, орынды сынға Қасым онша көп таласпайтын. «Ә, ә, ә? Таптың, таптың! Қарашы, мына кудың дәл үстінен түскенін»,— деп қиынның кілті ашылғандай қуанатын да, сол бір өзіне ұнаған ойды, немесе уақиға түйінін, бір ауыз сөзбен қағазына түртіп қоятын.

1938 жылы май айында Жамбылдың ақындық қызметіне 75 жыл толу мерекесі өтті. Осы мереке кезінде Қасым Жамбыл туралы мақала да жазды, өлең де жазды және «Жамбыл тойында» атты белгілі поэмасын бірер күнде-ақ жазып шықты. Қазақстанның белгілі ақын-жазушылары, мәдениет, искусство қайраткерлері және туысқан республикалардан келген қонақ жазушылар — барлығы Жамбылдың тұрған колхозына жиналып, екі күндей үлкен той өтті. Міне, сол тойға барған күндері Қасым поэмасын қолма-қол жазып шығып бізге оқып берді. Поэма әзіл-сыны аралас, формасы жөнінен ақын-жазушыларға айырықша ұнады. Бірақ бұл шығарма поэмадан гөрі оның фрагменті сияқты еді. Сондықтан да әдебиет сыны бұл жөнінде үзілді-кесілді сын айтқан жоқ. Жақын жолдас ортасында айтқан сындарымызды естігенде Қасым: «Оны сендерден өзім жақсы білемін»,— деп жай сабырмен жауап беретін. Сол себепті бұл шығармасын Қасым ез тірісінде ешбір жинағына енгізген емес.

Алматыға келгесін Қасым 1936—1941 жылдар арасында «Социалистік Қазақстан», «Лениншіл жас» басқармаларында, Жазушылар Одағында қызмет істеді. Бұл коллективтерде қызмет істеп жүріп, ол творчестволық жағынан да, жалпы әдеби теориялық білімін арттыру жағынан да тез өсті. Ол өлеңмен қатар әр түрлі тақырыпқа мақала, очерк, фельетон жазды. Бүгінгі әдебиетке де, өз творчествосына да талап-талғамы арта түсті.

1938 жылы жазған бір мақаласында жас ақындардың аз оқитындығын, өлеңді нашар жазатынын сынай келіп: «Өлеңдердің бірқатарының сапасы өте нашар болуы, бір-біріне өте ұқсас бола беруі, бір айтқанды қайталап айта берушілік, терең идеясы бар көркем шығармалар әлі де болса аз болып отырғандығы — жас ақын-жазушыларымыздың білім дәрежесінің кемдігінен... жақсы шығарма жазу үшін көп оқып, үйрену керек»,— дейді. «Кез келген сөз ақын сөзі болмайды, кез келген тақырып поэзия тақы-

рыбы бола бермейді»,— дейді, халық поэзиясы мен жазба поэзиясының қабысуы туралы 1939 жылы жазған тағы бір мақаласында. Осы сынды қаламдас жолдастарына қандай арнап айтса, өзіне де сондай талап қойып, ол оқу, үйренуден тоқталмайды.

Қасым өте адал, турашыл және жақын жолдас, достарына сенгіш еді. Біреудің беделі, атағы бар деп жалтақпайтын. Кезі келген жерде шындықты кесіп айта алатын еді. Сол турашылдығынан жақын жолдастарының талайына өкпелі де болатын. 1938 жылы Қалижан екеуіміздің басқаруымызбен ән-өлеңдерінің жинағы басылып шықты. Қасым жинақтың кемшіліктерін жақын жолдасым екен деп аямастан, қатты сынап мақала жазды.

Поэзия туралы менің бір мақаламда Сәбиттің «комбайннан құйылған бидайды», «домнаның су боп аққан теміріндей» деп бейнелеуін жаңалық деп мақтағанымға Қасым қарсы болып,— бидайды балқыған темірге теңеу тұрпайылық, көркемдік әсер бермейді деп үлкен даулы сын айтты. Өлеңнің көркемдігі жөнінде сол тұстағы үлкен-кіші ақындардың бәрін де батыл сынайтын. Олардың жеке сөздерін бұтарлай талдап қызу екпін мен сын пікірін айтқан мезгілде — құр сынағанша жақсы өлеңді өзің жазып неге үлгі көрсетпейсің деген кесе-көлденең сұрауға, ол үлкен мақсатымыз да сол ғой деп кілт тоқтаушы еді.

Қасым бұрын-соңғы ақын-жазушылардың шығармаларын таңдап, талғап оқитын. Қітаби ақындарға онша мән бермесе де, ол әнші ақындардың поэзиясына қызыға қарайтын. Ақан серінің махаббат лирикаларындағы ерекше сұлулықты, нәзік жан сырын тербете жырлаған:

«Ертістің құба талы секілденіп
Алдымнан майысып шық бұрал-дағы.
Қиынның қиясында тұрсан-дағы
Қиғаштап қанатымды бұрам-дағы»,—

деген сөздерін,

«Жігіттік көк семсердің жүзі емес пе?
Қайрап ап калың жауға сермегендей»,—

деген Мәди сөздерін ақындық шеберлікке, тапқырлыққа үлгі етіп келтіретін.

1938—1939 жылдары «Әдебиет теориясының мәселелері» атты кітабымды жазу үстінде мынадай қиындықтарға кездестім. Дүниежүзілік әдебиетте дамып қалыптасқан жанрлардың бірталайы қазақ әдебиетінде әлі тумаған.

Поэзиялық жанрдың ішінде баллада, сонет сияқты формалар тіпті жоқ болып шықты. Теорияны мысалмен толықтыру үшін бірқатар ақындардан осы жанрларда өлең жазып беруін өтіндім. Сонда Әбділдадан «Батыр шал» атты сюжетті баллада алдым, Қасым мен Жұмағали екеуі екі сонет жазып берді, Қалижан Шекспирден бір сонет аударды. Қасымның «Алма бағында», «Күндей шалқып күлгенін», «Колхоз қызына» атты сюжетті, суретті лирикалары да осындай теорияға мысал іздеуге байланысты жазылған болатын. Қасымның «Құпия қыз», Диханның «Мұңсыз Мариям», Қалижанның «Орман қызы», Жұмағалидің «Күлөнда», Қапанның «Шешілген жұмбақ» атты поэмалары осы бір мезгілде жазыла бастады. Біз үйімізге жиналып бұл шығармаларды кейде жеке тарауын, кейде жоспарын, кейде тұтас алып оқып өз ара талдайтынбыз, бәйгеге, баспаға ұсынуға, Жазушылар Одағының үлкен талқылауына салуға бола ма деген мәселені күні бұрын шешіп алатынбыз. Бұл ресми сындардан көбінесе қаттырақ және творчестволық іске бірталай пайдалы да еді.

1939 жылдары Баянауыл, Көкшетауды аралаған мезгілінде Сұлтанмахмұт, Мәшһүр Жүсіп, Біржанның бейіттерін де көрген-ді. Сұлтанмахмұт бейітінің басында түк белгі жоқтығын қатты күйінішпен айтып келген еді. 1940 жылы майдың 20-да республикалық газет-журналдарда Сұлтанмахмұттың қайтыс болғанының жиырма жылдығына арнаулы мақалалар жазылды. Бірақ, сол кездегі мәдениет мекемелерінде істейтін кейбір бассауғалаушы жолдастар, Сұлтанмахмұттың үстінен арыз беріп, ол «ескішіл ақын» деп айыптар тақты. Қазақстан Орталық партия комитеті газет қызметкерлерін, әдебиетшілерді, ғалымдарды жинап кең мәжіліс өткізіп пікір алысқаннан кейін Сұлтанмахмұт жөніндегі газет мақалаларын мақұлдаған еді. Қасым Сұлтанмахмұт туралы балладасын, міне, осындай жағдайларға байланысты жазып, бізге оқып берген-ді.

Қасымның аралап көрумен алатын әсерлері, сезімдері де тез, алғыр болатын. 1938 жылы ноябрь айында демалысқа шығып, Қасым екеуіміз Москваны, Ленинградты араладық. Келер жылы жаз айларында Семейде пароходта бір топ жазушымен бірге болып, Қасым жолда Павлодар, Баянауылды аралап, біраздан кейін Бурабайда демалып жатқан маған келді.

Москва мен Ленинградта бұрын талай рет болса да, Қасым ғажап музейлерді, тарихи ескерткіштерді ерекше ақындық сөзіммен қызыға қарап, алған әсерлері бойынша

қысқа өлеңдерін күнделік дәптерлеріне жазып отырды. Ленинградты бұрын жақсы білетін Қасым жетекші болғандай, қаланың талай қызық жерлеріне ертіп апарып отырды. Мен драмалық театрға барғым келсе, Қасым көбінесе концертке, опералық театрға барғысы келетін. Мен ескі кітаптар сататын магазиндерден керекті кітаптарды іріктеп алғанда,— «ескі кітаптардың не керегі бар?» дейтін маған. Брок-гаузь-Эфрон баспасы әдемілеп шығарған Байрон, Шекспир томдарын көргенде Қасым қызығып, ең болмаса Байронның бір томын берші деп қолқа салды.—«Ескі баспаның кітабын саған оқуға болмайды»—деп өз сөзімен өзін тоқтатып едім, қайтып кітап жайын сөз қылмады.

Көкшетаудаболғанында Қасым Көкшенің құлу жерлерін, Оқжетпесті, Жұмбақтасты, Ақшоқыны, Степнякті, Аңғалды, Қазгородокты, Көкше айналасындағы көп көлдерді — барлығын аралап көрді. «Мәдениет» колхозында бірнеше күн демалып жаттық. Степняк қаласында қалалық партия комитетінің қызметкері, әнші-сері жігіт Тілеубаев Ахметжардан Қасым Көкшетаудың бірталай әндерін естіп үйренді.

«Мәдениет» колхозында Біржанды көрген, Балуан Шолақпен жолдас болған Ысқақ, Исмайыл деген екі шал бар екен. Екеуі де әңгіменің бабын келтіріп, майын тамызып айтатын. Әсіресе, Біржан мен Шолақ жайындағы олардың кезектесіп айтқан әңгімелері Қасым екеумізді қайран қалдырды. Мен бірталайын жазып алып отырдым... Қасым, домбыра тартып, ән салып колхоз жастарын айналасына жинап, отырған жерін думан сауыққа айналдырып жіберді. Колхоздағы Асантай дейтін шебер күйші шалдың күйлерінен Қасым бірталай күйлерді естіп, кейбірін жаттап алды. Осы болған жердегі әсерлерін де Қасым шағын өлеңмен жазады. Бірақ, ол өлеңдерінің көбі жоғалған.

Қасым Бурабайда да он шақты күн жатып, саяхат құрып Бурабай тақырыбына да бірталай суретті өлеңдер жазғанды. Бір күні Қасым суға кетіп қала жаздады. Курортта таныс бір қызбен екеуі қайыққа мініп Оқжетпесті көреміз деп кетті. Күн ашық та ыстық еді. Түске таман аспанда бұлт тұрып жел көтеріліп, лезде Бурабай көлінің бетінде алай-дүлей толқын тулай жөнелді. Көлдің ортасында келе жатқан Қасымдар, міне осы толқынмен, яғни ажалмен ұзақ алысып жағаға шықты. Қыз есін эзер бiledі. Қасымның да оңі құп-ку екен. Қайықты желге қарсы айдаудың арқасында аман қалыпты. «Бурабай толқындары» атты күшті лирикасы осы жағдайға байланысты жазылған

еді. Көкшенің сұлулығына бар жан-тәнімен қызыққан Қасым қайтсем де бұрын-соңғы Көкшені жырлаған ақындармен жарысқа түсіп, олардан асыра бір поэма жазам деген сертпен қайтты.

1939 жылдың күзінде Қасым Райхан деген қызға үйленді. Бірақ екеуі де келісе алмай, бірте-бірте аралары ашылып, алты айдан кейін айырылысты. Бұл жөнінде біреу Қасымды, біреу Райханды кіналайды. Екі жағынан да әр түрлі мінездер болған шығар. Алайда, осы үйленіп, айырылысу жанжалы Жазушылар Одағында арнай талқыланып, Қасымның атына ауыр сындар айтылды. Талқылауда Қасымның ақындығы мен адамгершілік мінезі қатар сөз болды. Сынаушы жолдастардың қай-қайсысы болсын Қасымның жалындап өсіп келе жатқан талантты ақын екенін, бірақ семьясындағы өмірі талантты ақын бойына зор мін екендігін айтты. Міне, осындай талқылаулар тұсында Қасым бірде тулап, немесе уайымға салынса да, кейін жақын жолдастарының ұғындыруы арқасында ол пайдалы сындардан өзіне тиісті қорытынды жасайтын халге келді.

«Мен өлмеспін, өлмеспін,
Жамандыққа көнбеспін,
Жалын едім сөнбейтін»,—

деп өзінің ішкі жан сырларын ақтара ағат басқан өмір жолына қатал сын бере отырып, бірақ үмітсіздікке салынбайды.

«Өкінбеймін өмірге
Босқа келген екем деп,
Өкінемін бір күнде
Түк бітірмей өтем деп.
Мен сүйемін өмірді,
Құшақтаймын жарымдай,
Бірде болам көңілді,
Бірде тұрман қайғырмай,—

деген өмірдегі негізгі творчестволық мақсатын айтады. Жиырма бес жасты артқа қалдырғанша түк бітірмей көп қағазды босқа шимайлаған өкінішін де жасырмай өзін жаңа іске қайрап салғандай, жаңа ақындық өріске құлшына кіріседі.

1939—1941 жылдар арасында Қасымның творчестволық өмірінде елеулі өрлеу дәуірі басталады. Мұның басты себебі — қазақ поэзиясында ақындық өнерге талап-тілек күшейді. Бұрынғы жыр үлгісіндегі толғаулардың орнына орыс поэзиясының үлгісіндегі Абай дәстүріндегі ойлы, мағыналы көркем поэзиялық шығармалар жасау, 1939 жыл-

ғы Қазақстан жазушыларының II съезі көтерген басты міндеттің бірі болатын. Әсіресе Пушкин, Лермонтов, Маяковский, Байрон, Шевченко шығармаларын тереңдей оқып, олардан қазақ тіліне аударып бастауы Қасымның творчестволық өсу жолын анықтай түседі. Осы кездерде жазған «Ленин және дүние», «Нар тәуекел», «Дауыл», «Көкшетау», «Орамал», «Заула, заула, Турксиб», «Сұлтанмахмұт туралы баллада», «Ғашық едім қайтейн», «Сонет», «Жолдас маршал» сияқты ақын өлеңдерінде қандайлық өрісті ойлар, қандайлық терең сезім қуаты, қандайлық өткір тіл байлығы, қандайлық жаңалықты серпін жатыр?! Бұл 1930 жылдардың орта кезіне дейін жазған толғаулардан шоқтығы бөлек тұрған шығармалар екенін бірден танысың.

Ақынның В. Маяковскийден үйренуі өте жемісті. Қасым Маяковскийдің он шақты өлеңін 1940 жылы аударып, 1941 жылы «Бар дауыспен» деген атпен жеке жинақ етіп жариялайды. Бұл Маяковскийдің қазақ тілінде ең алғаш жинақ болып басылуы еді. Ақын Маяковскийді аударушы ғана емес, оның ақындық дәстүрін, творчестволық эстетикалық принципін меңгеруге батыл адым жасайды. Қасым Маяковскийге сырттай еліктемейді, осы тұстағы кейбір ақындарша он бір буынды өлеңді бір-бір сөзбен әр жолға шашып қойып жазатын еліктегіш үлгілерге жармаспайды, өлеңнің ішкі мазмұнын, ақындық мәдениетін дамыту бағытында ізденеді. Мәселен, Қасымның Маяковскийге арнаған «Ақын» деген лирикасын алайық: ескі дүние есігін теуіп ашып кірген ақын еркін басып төрге ұмтылды, кербез әйел сияқты паң дүние оның бұл қылығына бұлқан-талқан. Ақын дүниенің сырын, мұңын терең ұғынып, бостандықтың, жаңа дүниенің жырын әлемге тартты, құдіретті пәрменді ақын даусы жер құлағын тұндырды, ескілік те, ақындықтың «құдайы»— муза да естері шығып қаша жөнелді, үйткені музаға ол ғашық емес еді.

Не қыламыз шынында музаны біз,
Көп ақыннан қалған ол бір кәрі қыз,
Муза жазып бермейді бізге өлең,
Өлең тоқыр өзіміз фабрикамыз...

Даусы қалды құлақта саққылдаған,
Жыры қалды жүректе жарқылдаған,
Жыр керек қой дүниеге, жыр керек қой,
Неге ғана өледі ақын адам?!

Бұл 1940 жылы Қасымның жазған аса ірі ақындық сөзі; ол Маяковскийдің тарихи ұлылық бейнесін осы бір шағын

лирикада жеткізіп елестете отырып өзі Маяковскийше жазуға, онын, новаторлық, эстетикалық қағидаларын творчестволық жолмен меңгеруге құлаш сермейді.

Әрине, Қасым өлеңнің формасы жөнінен де қатты ізденген ақынның бірі қандай жаңа форма іздесе де ақын белгілі бір музыкалы үнділікке, жарастықты шеберлікке келтіріп беруге тырысады, Қасымда музыкасыз, лепсіз жаңа форма келіп тұмайды. Осы кездегі жаңа формамен жазған екі өлеңнің екеуі де аударма — «Сулико» және «Өтеді күндер» (Шевченкодан) өлеңдері болатын.

Көп іздедім қабырыңды,
Қайғы сыймай жүрекке.
Сүйген жарың зарлай-зарлай сағынды,
Бір тіл қатшы-ау, Сулико!
Көрдім гүлді бақшадан,
Шық сорғалап жас тамған.
Сол бір гүлім сен емеспен, жан еркем,
Тіл қатсаңшы-ау, Сулико!..—

деген Суликоның текстісін орысшасынан өзі аударып, музыкасын скрипкада ойнап, ақын-әншілер ортасында таратты. Әлбетте өлеңнің форма жаңалығынан гөрі мұнда музыканың ырғақ толқыны жаңа өлеңге жан, ажар беріп тұрған сияқты. Ал,

Өтеді күндер, өтеді түндер,
Өтеді жазым зымырап,
Соғады дауыл, солады гүлдер
Сарғаяды жапырақ.

деген он, сегіз буынды төрт жолды өлең үлгісін Қасым қазақ поэзиясына тұңғыш рет кіргізіп, кейін «Дарига, сол қыз» сияқты арнаулы музыкасымен жазған өлеңдері арқылы дамытып қалыптастырды. Бұл форманы осы күнгі қазақ ақындарының көбі пайдаланып жүр.

Қасымның «Дауыл» өлеңі де осы кезде ізденумен жазылған. Кейбір сыншылар осыдан символизм іздемек болғанда Қасым өзінің В. В. Куйбышевтен аударғанын еске түсіретін және «Буря это движение самых масс» деген Лениннің (т. XV, 469) сөзін жатқа келтіретін.

В. Куйбышевтың:

«Буря, буря наступает,
С него радость мчится к нам».—

деген революцияшыл өлеңінің жолдарын Қасым:

«Дауыл, дауыл келеді, емес алыс,
Дауыл алып келеді бір қуаныш!»—

деп аударған. Қасымның поэзия жолындағы ізденулері осындай революцияшыл өлеңдермен де үндесіп жатқанды.

Қасым лирикалы өлеңдерімен қатар «Кұпия қыз», «Бикеш» атты поэмалар да жазады. Бірақ, ақынның поэмалары лирикалары сияқты әдебиет жұртшылығын толық қанағаттандырмайды. Әсіресе әуелі «Азғынбаев» деген атпен жарияланған поэмасы жазушылар ортасында сынға алынды. Ақын, Азғынбаевтың теріс жолға түскен мінез-құлықтарын әжуалай суреттегенімен, сол жағымсыз қылықтарымен күресуші үлгілі жастың бейнесін жеткілікті көрсете алмаған. Мұндай сындардан Қасым кейін тиісті қорытынды жасап поэмасын «Бикеш» деп өзгертіп қайта жөндеп жазды.

Осы кездегі Қасымның лирикалы өлеңдерінде жалпы совет поэзиясына ортақ тақырып елеулі орын алады. Ол социалистік революцияның жеңісін, совет халқының бостандық, бақытын, совет елінің күннен күнгі ұлғайған айбынды қуатын да, Совет Армиясы мен жастардың жеңімпаздық салтын да, кемеңгер Ленинді және коммунист партиясының көрнекті қайраткерлері туралы, колхозшылар мен ақын-әншілердің өмірі туралы — барлығын да жырлап жазды. Мерейі үстем, мақсаты айқын совет адамдарының қызықты, салтанатты өмірі, әр алуан көңіл күйлері, рухани дүниесінің байлығы ақын жырына қанат бітіргендей, ол өмірден керіп сезгендерін дәл жырлай отырып өз өмірінің де мағыналы сырларын ақтарып отырады. Адамның жан дүниесінде болатын әр алуан сезім толқындарын Қасым жасырмай, бүкпелемей ашық айтуға тырысады.

Алайда, соғысқа дейінгі творчестволық өмірінде Қасым едәуір ілгерілессе де, бірақ белгілі бір үлкен қорытындыға жете алмады. Соғысқа аттанар алдында қоштасу ретіндегі бір әңгімелерінде ол осы күнге дейінгі өзінің шығармаларына көңілі толмайтындығын, қазақ поэзиясы қандайлық олқылықта болса, соның жаңа келіп қосылған жас кадрінің бірі өзі әлі жақсы шығармалар бере алмай аттанып бара жатқандығын айтқан еді. Бұл поэзиялық творчествоға аса жауапты қарайтын ақынның үлкен талғамы болатын. Ол майданға аттанғанда да поэзиялық жолдағы биік мақсатын алға қойып қоштасқанды.

СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНЫҢ ЛИРИКАСЫ

Қасым 1941—45 жылдары Ұлы Отан соғысына қатынасып, басқыншы жауға қарсы қолындағы қарумен де, қаламымен де белсене күресті. Соғысқа дәл аттанар алдында ақын «Мазасыз музыка», «Армиясы Лениннің», «Бейсекештің бес ұлы», «Қоштасу» сияқты патриоттық өлеңдерін жазады. Қасым Әуелі Қиыр Шығыста 1941—1942 жылдары міндетті әскер қызметін өтейді де, 1943 жылдан 1945 жылға дейін батыстағы соғыс майданында болады. Қатардағы солдат болып, міндетті әскер қызметін өтеген Қасым майдан, жорық жолының қажырлы күрестерін басынан кешеді. Ол әскери бөлімде үгітші де, ойын-сауық бригадасында да ақын декламатор, артист болып та істеп, командованиеден мақтау алғыс алып отырады. Майданда жауынгерлік міндетін жақсы атқарған Қасым Коммунист партиясының мүшелігіне алынады.

Сол соғыс майданында жүріп Қасым көптеген лирикалы өлең жазады. Оның бірқатары «Қанқұйлы жау», «Отан соғысы туралы жыр», «Үстімде сұр шинелім», «Май майданда», «Подполковник Алпинге», «Мартбек», «Женіс даусы», «Сен фашиссің, мен қазақпын», «Қызғалдақ» сияқты өлеңдері соғыс өмірін суреттеуге арналса; «Байкал», «Орал», «Ертіс», «Сарыарқа», «Сибирь» сияқты лирикалары туған жердің сыр-сипатын, сұлулық бейнесін суреттеуге арналады. Ал, «Достар, қайда жүрсіңдер?», «Елге хат», «Ғалиге», «Сәбитке», «Есмағамбетке», «Қапанға», «Еркін ініме», «Ағайға» сияқты лирикалары туған елді, дос-жарандарын, ағайын-туыстарын сағынған солдаттың сезім дүниесін жырлауға арналған. Бұл өлеңдерінде Қасым Совет адамдарының зұлым жауға деген ыза-кегін, туған жерге, Отанға, досқа деген жалынды махаббатын суреттейді.

Ақын соғыс майданындағы жауынгерлік уақиғаларды, ұрыс қимылдарын баяндап жатпайды, көбінесе ол совет солдаттарының қажырлы қайратын, моральдық қасиетін, соғыста жүргендегі сағыныш-күйініштерін сипаттауға назар аударады.

Рас, соғыс өлім мен өмірдің тай-таласқан жері. Совет адамдары зұлым басқыншы жауға қарсы сұрапыл соғыста не түрлі қиыншылықтарды басынан кешірді, жанын берді, қанын төкті. Осындай жағдайдағы солдат өмірінің басынан кешетін әр түрлі халдер, түрлі көңіл күйлері болатыны даусыз. Ақын, солдат басында болатын осындай әр түрлі халдерді кейде жігерлі, кейде сағыныш-мұңды күймен

жырлайды. Ақкөңіл адал Қасым, әсіресе майданнан жазған хаттарында, хат өлеңдерінде өзінің майдандық өмірін, ішкі жан сырларын кең баяндайды. Өз өмірі арқылы әрбір солдат басында болатын сағыныш күйлерді Қасым қандай терең тербеп айтқан десейші!

Соғыс кезінде Қасымның маған жазған бірнеше хаттары мен екі өлеңі бар еді, ол өлеңдер де, хаттар да жоғалды. Сол көп жазған хаттардың біреуі ғана менде сақталыпты. 1942 жылы 23 февральда жазған хатында былай дейді:

«Қадірлі Есет! Жеті ай бойы хат-хабар ала алмай, әбден ішқұса болған, сағынған кезімде ең тұңғыш ұшқан жыл құсындай көкірегімді көктемдей жарқыратып сенің хатың жетті. Сенің хатыңды экспедитор алып келгенде тұмау тиіп, науқастанып жатыр едім, ғашықтықтан сарғайып, сары ауру болып жатқан жас сұлу «сүйген жарың келді» дегенде қандай серпілер еді; сенің хатың мені сондай серпілтті. Хатты он қайтара оқыған шығармын. Әрбір әрпінің арасынан сүйікті туған өлкенің, жер жұмағы Алматының тау-тасы, орманы, ағаш-суы, жарқыраған аспаны, достарымның сүйкімді жанарлары маған күлімдеп қарап тұрғандай болды. Сол минуттегі сезімнің күш-қуатын Бетховен сияқты композитор болмаса ешкім де, искусствоның қай түрі болса да (музыка болмаса) жеткізіп бере алмас еді деп ойлаймын... поэзия көлін айналып қайта қонғанда бірден етпесем, қазір тілім жетпей тұр, жетер еді, наукас бөгет болып тұр. Жас кеудеме ұялап алған кәрі тұмау тынышымды алып жүр. Дегенмен, жазылуға беттедім. Қысқасы, сенің хатың маған ұлы қуаныш болды... Жалпы халым жақсы. Бұл жақтың қысы мынадай: қар баяғыда ептеп жауып еді, қазір ырымға жоқ. Жиі-жиі қатты суық жел болады, өңменіңе көк сүңгідей қадалады. Жел болмаса, жылы. Қазір, жазғытұрымның исі шыға бастады. Өзім тоңып көрген емеспін, тек жеңілтек жүремін деп суық тигізіп алдым. Көп хабарды Алматыдан күтемін, ұзақ етіп хат жаз, адресім мынадай: ППС — 57. 276-шы инженерно-строительный батальон. Аманжолову. Хош, достым, хат, хат, хат жаз! Қасым».

Жазған өлеңі бұл хатынан әрі күшті болатын. «Поэзия мұңын шағып келетін» жолдасты сағындым дей келіп өзінің поэзиясы алыста жүрсе де құс болып ұшып, жалын болып жарқырап жететін зор сенімін айтады. Осындай ойларын ол Ғабдолға, Қапанға, Ғалиге жазған хат-өлеңдерінде тереңірек айтады. Алыста елді, достарын сағынған

жүрегі, жалынды жырға толғандай, осы хат-өлеңдерінде де оның ақындығы ерекше көзге түсетін еді.

"Жанымды салсам жалынға
Қанады-аудеп те сескенбен,
Жап-жасылболған шағымда,
Шомылып өртке өскен мен...
Нажағайлы кара бұлт болып,
Жаңбыр боп жауып өтті де».

(«Ғабдолға» Шығар. II том, 46-бет).

Немесе:

Түссем де отқа, суға тозар емен...
Солдаттың етігіндей жаным сірі.

(«Елге», сонда, 56-б.)

Немесе:

Нығырақ басамын мен аяғымды.
Алға ұстап жүрегімді, аянымды,
Өз жүрген жолдарыма келем жазып
Сырымды барлық өмір, баянымды...
Айтар ем туған елдің сүй, деп,— тасын,
Аяймын, кетер тамып ыстық жасың.

(VҒалиға», сонда, 64-б.)

Мұндай хат-өлеңдерінде Қасым өзінің сағынышын, барлық ішкі сырларын қалтқысыз ақтарыла баяндайды. Осындай терең ойға толы, елге деген жалынды сезімін жырлаған ақын жауға деген ыза, кегін де тебірене толғайды:

«Сен едің мені айырған достарымнан,
Орыстың ойран салып орманына
Қазақты кұғандай ең даласынан» —

(Сонда, 80-б.)

деп жолдастарын жауды қирата соғуға шақырады.

Қасымның екі дәптер өлеңі орысша-қазақша аралас жазылған. Бұл өлеңдері майдандағы солдатты жауынгерлік өмірін суреттеуге, неміс-фашистерінің зұлымдықтарын әшкерелеуге арналған. Ақын жалынды, отты, қанатты жырларымен әрбір солдатты жауға қатал, мейрімсіз болуға, Отанның кегін алуға, жеңісті жылдамдатуға шақырады. Майдандағы солдаттардың жиналған жерінде, жиналыстарында Қасым өлеңдерін орысша, қазақша, екі тілде бірдей жатқа айтып орындап, үлкен үгіт-насихат жұмысын жүргізді. Кейбір өлеңдерін ол СССР халықтарының көп таралған әндерінің сазымен гармонияға қосып орындайтын болған. Қасымның «Майдан дәптеріндегі» өлеңдерінің көпшілігін екінші томға іріктеп беруге үлгіре алмадық. Оны

кең зерттеп, келешекте жариялау өз алдына бір міндет екендігі белгілі.

Соғыс кезінде жазылған Қасым поэзиясының биік бір қырқасы, сонымен бірге қазақ совет поэзиясына елеулі үлес болып қосылған «Ақын өлімі туралы аңыз» атты поэмасы. Поэма әуелінде «Абдолла» деген атпен жазылып жарияланды. Абдолла Жұмағалиев (1911—1943) талантты жас ақын, Қасымның жақын досының бірі болатын. Өлеңдерінде Лермонтов пен Байронның романтикалық поэзиясының сарыны бар еді. Оның кейбір өлеңдері адамның өршіл үмітін, дүниені кезген жолаушы немесе мәңгі-бақи айнымас ізгі арман бейнесінде жырлағаны бәрімізге қызық көрінетін. Нақты өмір шындығын сипаттаған өлеңдерін жақсы қабылдап, бұлдыр романтикаға бой ұрған өлеңдерін сынайтынбыз. Қасым әрдайым оны: «Біздің Байрон» деп еркелетіп, ақындығын, адамгершілік мінездерін қатты қадірлеуші еді. Абдолла Ұлы Отан соғысының майданында кескілескен қатты бір ұрыста күші басым жаудың қоршауында қалып қойып, ерлікпен қаза табады. Абдолланың жауына қарсы өмірінің ақтық минутына дейін табанды ұрыс салған тамаша ерлік уақиғасын газеттерден оқыған Қасым қатты толғанып поэмасын тез жазып шығады.

Поэмада Қасымға тән асқақты романтика да, жалын атқан ақындық шабыт та, көркемдік бейнеге толы поэзияның құдіретті қуаты да бар. Айнала оқ жаудырып, өрт қаптатып келген жауға берілместен, ақтық оғы қалғанша ерлікпен ұрыс салып қаза тапқан ақын Абдолла туралы поэмада Қасым фашистер әкелген қырғын соғыстың апатын да, сол зұлым жауға қарсы айырықша табандылықпен соғысқан совет жауынгерінің таңғажайып ерлігін де поэзия тілімен жеткізіп бейнелеген.

«Өмір гүлін жаншып, таптаған», махаббаты «шаштан сүйреген», басқыншы жендеттерден «жер жиіркеніп жиырылады», «өзендер жауға тамшы татырмастай суын алып кашады», «зеңбіректер көктің миын түсіргендей» зіркілдейді, қара толқын орман шашын» снарядтар жұлып түсіруде, мәңгі мекен көл жағасын тастап, «жарлар суға сүңгуде», жаудың Отан жеріне өрт салып, өлім егіп жатқан майдан ішінен «бұлттан атылар нажағайдай» батыр үлкен автоматынан оқ жаудырып, гранатын лақтырып, жау тобына соққы беріп, танкысын қиратып, ерлікпен ұрыс салуда. Ызалы кекті совет жауынгері өзін қоршаған күші басым жау алдында бас иер емес. Оның оғы да бітті, автоматы да тынды, қызыл-жасыл өрт киінген сұлулар ойнақ

салып келе жатқандай, ол омырауын ашып от ұстаған Прометей сияқты әлемге қарсы қасқайып тұрады. Оның көз алдынан сылаңдаған сұлу жардай, қызықты өмір де туыстары да елестеп өтіп жатқандай. Қандай күшті романтика десейші! Ақын Абдолланы жауға берілмей Отан намысын қорғап ерлікпен өлген өмірін бүгінгі жас қауымға үлгі етіп ұсынады.

Мұның өзі оптимистік трагедия екендігін де ақын ұмытпайды. Батыр ұланның орасан ұлы ерлігіне сүйсінеді де, өліміне қайғырып өкінеді де, ақын қазақ поэзиясында бұған дейін айтылмаған тың ақындық өнермен соғыстың шындығын, совет адамының ерлік тұлғасын жарқын елестетеді. Сондықтан да бұл поэманы соғыс кезінде де, соғыстан кейін де әдебиет жұртшылығы, орыстың, қазақтың ақын-жазушылары аса жоғары бағалады. Поэма ең алғаш «Социалистік Қазақстан» газетінің 1944 жылы 22 майдағы 102 санында жарияланғанда, жазушы Ғ. Мүсірепов - бұл майданнан естілген жаңа леп, қазақ поэзиясында бұрынсоңды айтылмаған жаңа ақындық сөз деп бағалады («Соц. Қазақстан», № 112, 6 июнь 1944 жыл). Поэманың совет поэзиясында да аса ірі шығарма екенін Н. Тихонов, Л. Соболев және басқа орыс жазушылары да айрықша атап көрсетті. Сөйтіп, Қасым соғыс майданынан, жауды жеңген зор қуанышпен қатар ақындық творчество жолында да үлкен жеңіске ие болып қайтып еді.

ТВОРЧЕСТВОЛЫҚ ӨРЛЕУ ЖЫЛДАРЫ

Қасым Ұлы Отан соғысы жеңіспен аяқталған соң, 1945 жылы октябрь айында Алматыға қайтып келді. Қасымды жазушылар жұртшылығы айрықша құрметпен қарсы алды. Майданда жүріп жазған оның бірталай өлеңдері және Абдолла туралы поэмасы Қасымды өзінің замандас достарына бөлекше танытып еді. Ақын-жазушылардың көпшілігі енді Қасымның майдан дәптеріндегі өлеңдерін ынтыға күтіп, қызыға оқып қабылдады. Жазушылар Одағының кеңсесінде кең мәжіліс шақырылып, Қасымның бұрын жарияланбаған лирикаларын оқыған жолдастардың қай-қайсысы болсын, оның ақындық өрісі әлдеқайда серпінді жатқандығын толық таныған. Қасым майдан өлеңдерін газет-журналдарға көптеп бастырумен қатар бірден жаңа өлеңдер жазуға кірісті.

1945 жылы Қасым небәрі 17 өлең жазған екен, оның 7 үі Алматыға келген соң жазылған.

«Алматы», «Сенің алма бағыңда» сияқты лирикаларында:

Келдім сені сағынып
Алтын ұям — Алматым,
Кең көшеңде басар нық
Мен бір ақын солдаттың.
От пен темір сайысқан,
Келдім майдан төрінен,
Жер құшам деп көр құшқан
Жауды жеңіп келдім мен.
Күлкі, жасы аралас
Ақын да бір жас бала.
Тербет өзің, мауқын бас,
Алтын бесік астана!—

деп туған жер, өскен каланы сағынып құшқан жалынды жастық сезімді шертеді.

Қасым 1937 жылдан ағасы Ақметжанмен бірге Жазушылар Одағы берген Городская көшесі 69-шы үйде тұратын. Майданнан қайтқан Қасымның ақындық өмірінде қандайлық жаңа өріс туатын болса, жеке өмірінде де жаңа тұрақты семьялық өріс басталып еді. Ол бұрыннан жақсы таныс, бір-бірімен сыйлас құрбы Сақыпжамалға (Сәпенге) үйленді. Сәпенмен араларындағы таныстық ерте, Оралда басталды. Қасым өзінің іштей жақсы көретін сезімін білдіріп бірнеше өлеңдер де жазған. Бірақ, ол кезде Сәпен тұрмысқа шыққан жас келіншек, өзінің тату-тәтті семьясының жарастығын сақтап, Қасымның өлеңдеріне мән бермейді. Бірақ, Қасым, оған да ренжімей Сәпенді сырттай құрметтеуін тоқтатпаған. Қасым Сәпенмен қосылғаннан кейін де, төрт жылдай ағасы Ақметжанмен бірге тұрды. Бұл үй 1934 жылы жазушыларға арналып салынған демалыс үйінің бір бөлегі болатын. Айналасы жаз айларында жайқалған бау-бақша, сылдырап аққан Алматы өзені еді. Ақынның күшті табиғат лирикаларының бірталайы осы үйдің төңірегіндегі күнделікті құбылыс, әсерге байланысты жазылған-ды.

Майданда жүрген кезінде салқын алып, көкірек ауруына шалдыққан Қасым сол ескі сырқатынан айғып кете алмады. Алайда, өн бойын ақындық қуат кернеген Қасым өзінің ауру-сырқауына қарамастан күннен-күнге жазуын үдете береді. Ол өзі қатынасқан Отан соғысы тақырыбынан бастап, Совет адамдарының рухани дүниесіндегі әралуан сырларлы, социалистік өмірдің күнделікті бейнесін,

барлығын да кеңінен қамтып, өлеңді бұрқыратып көп жазады.

1946 жылы Қасым 26 өлең жазған. Сонымен бірге бұрынғы «Бикеш», «Қытай қызы» атты поэмаларын қайта жөндеу үстінде отырады. Малшылар өмірінен «Боран» атты поэмасын жазуға кіріседі. Бұл кезде де Қасымның өлеңдері идеялық мазмұны жағынан да, көркемдік шеберлігі жағынан да, өлеңдік формасы жақтарынан да, әр алуан ерекшеліктерімен оқушы жұртшылықтың назарын аударды. «Достар», «Туған жер», «Май келді», «Сауыншы жеңгейдің жыры», «Бөбегімін Лениннің», «Академия», «Құрбыма», «Домбыра», «Дариға, сол қыз», «Астық пен бастық», «Ақындар бесжылдығы», «Долы бұлт» және басқа өлеңдері Қасымның соғыс кезіндегі өлеңдеріндей жаңа леп, жаңа ақындық ізденумен жазылған-ды.

Осы жаңа леп, новаторлық ізденудің жолында ешбір қайталанбайтын Қасымның өршіл, қуатты поэзиясы ерекше бір жоталана көрініп, қалың оқушыларды бірден өзіне баурап алған еді. Терең жан сырын тербеген ойлы, сырнайлы лирикаларында өзгеше бір сырлы саз бар еді, ән мен поэзияны түйістірген тұтастық байқалатын. Ал арнаулы әнімен жазған «Дариға, сол қыз», «Туған жер» сияқты тамаша күйлі лирикаларында Қасымның композиторлығы айқын танылды.

Сұрапыл соғыста, қып-қызыл өрттің ішінде жүрсе де, теңіз тебреніп, дауыл туласа да, жаралы болып, өмірмен қоштасар жерге жетсе де «Дариға, сол қызды» ұмытпайды, есінен шығармай жоқтайды.

«Келемін қайтып,
Өлеңімдіайтып.
Қайда екен, қайда
Дариға, сол қыз?!—

деп мәңгі жас, сөнбейтін арманға айналған махаббат күйін шертеді.

Қасым творчестволық қиялында толғағы жетіп піскен ойлары келгенде қаламға ерік беріп, күйі тасып, өлеңді зор шабытпен жазатын. 1946 жылы июнь айында Қасым өлеңдерін керемет жылдам, мол жазғандығы оның қолжазба дәптерінен толық байқалады. Оннан аса өлеңді тек сол июнь айында жазыпты. Дәл июньнің 14 күні 4 өлең жазыпты. Осы бір шабытты мезгілін ақын «Күйім тасып барады күйім тасып», «Экспромт» атты өлеңдерінде ескертіп айтады. Күйі шалқып, өлең жыры көкірегін кернегендей твор-

честволық серпіні көтерілген мезгілдерін еске түсіргенде — кең арнамен өлеңдер тасып келіп қалғанда, қалам ілеспейді-ау, шіркін-ай! Осы кезде үн-түн жоқ жазып алатын машина болар ма деген арманды да айтушы еді. Қасым өлеңді кейде импровизациямен де айтып кететін. Бірақ, Иса сияқты төселген айтыс ақыны отырған жерде Қасым импровизацияға аяқ баспайтын. Жазған өлеңдерін, көбінесе жатқа білетін Қасымның кейбір өлеңдері, әрине бұрынғы дайын текстері де болатын. Онысын жатқа айтып шыққаннан кейін өзі ескертетін.

1947 жылы Қасым ара-тұра сырқаттанып жатып қалып жүрді. Осы жылы қызы Дариға туды. Қасымның ақындық күйін, қуанышын тасытқан рухани күштің бірі өте жақсы көретін Дариғасы еді. Ең жылы, тәтті ақындық сөздерінің бірталайы Дариғаға арналып отырды. Кейін Дариға сырқаттанып қалған мезгілдерінде Қасым қатты жан азабын тартқандай, қалыпты жазу, творчестволық жұмысына тоқталушы еді. Дариғаның саулығы, еркелеп ойнап жүруі, әрдайым Қасымды жаңа ақындық шабытқа өрлеткендей болатын.

Сол 1947 жылы Қасым он шақты өлең жазады және — «Біздің дастан» поэмасын жазуға кіріседі. Сонымен бірге Лермонтовтың «Маскарад» атты драмалы поэмасын аударарды және А. Твардовскийдің «Василий Теркин» поэмасын аударуға кіріседі. 1948 жылы Қасым 31 өлең жазады.

Соғыс кезінде және соғыстан кейінгі жазған таңдамалы өлеңдер жинағы «Дауыл» деген атпен басылып шықты. Қасымның газет-журналдарда жарияланған және «Дауыл» жинағына кірген өлеңдері қазақ поэзиясында ірі жаңалық еді. Қасым өзінің жалынды өршіл поэзиясының лебін, өзіндік ақындық мәдениетін жұртшылыққа таныта келді. Сонымен бірге Қасымның кейбір өлеңдері мазмұны жағынан әлсіз еді. Қасымның поэзиясындағы табыс пен кемшіліктерді әдебиет жұртшылығы сынап, көрсетіп отырды. «Социалистік Қазақстан» газетінің бетінде ақын Ә. Тәжібаев Қасым поэмасының ерекшеліктерін жоғары бағалай келіп, оны тұтастай алғанда «Дауылды жырлар» деп атады, Біздің басқа басты ақын-жазушыларымыз да Қасым поэзиясына осы тұрғыдан баға берді. Әдебиетке соғыстан кейін келіп қосылған: Сырбай Мәуленов, Тахауи Ақтанов, Тәкен Әлімқұлов, Қуандық Шаңғытпаев, Ғафу Қайырбеков, Садықбек Адамбеков сияқты жаңа толқын ақын-жазушылар да Қасым поэзиясын терең ұғынған, ақынның жақын достары еді. Бүгінгі поэзия туралы көп әңгімелеріміздің бірінде мен

әр ақынның өз ерекшелігі, өз орны туралы, соның ішінде Қасымның да ақындығы туралы сындарымды таратып айтқанымда Қасым дауласып:

— Саған қазақтың барлық ақыны жақсы, адамның бес саусағы бірдей емес қой! Менің өлеңдерімнің философиялық мәнін Әбділда жақсы түсінеді, ал Сырбай поэзиямның нәзік жанын ұққан, — деді, кейбір музыкалы өлеңдерін нотаға түсірмей келген өкінішті айтқанымда Қасым ажарлы кескінмен — ол ән-өлеңдерімді талантты жас ақын Ғафу жатқа біледі, жоғалта қоймас, — деді.

Қасым поэзиясы төңірегінде сындар мен айтыстар ол қайтыс болғанға дейін тоқталмағаны әдебиет жұртшылығына белгілі. Бұлай болуы табиғи заңды да. Ерекше талантты новатор ақынның шығармалары өзіне дос оқушыны қаншалық көп табатын болса, сонымен бірге қызғанышты сезімдердің, дау-айтыс тудыруарлық ойлардың өрістеуіне де түрткі болып отыратыны түсінікті. Қасым өлеңдері осы тұстарда орыс тіліне де аударылып шыға бастады. Бірқатар таңдамалы өлеңдері «Гроза» деген атпен (Д. Снегин аударған) 1946 жылы және «Стихи» деген атпен 1949 жылы жеке кітап болып жарияланды. Онан соң орыс тілінде шыққан қазақ поэзиясының жинақтарында да Қасым өлеңдері елеулі орын алып отырды. Қасымның лирикаларын, әсіресе, «Байқал» өлеңі мен «Ақын өлімі туралы аңыз» поэмасын орыстың әдебиет жұртшылығы да жоғары бағалады.

Аударма — Қасымның негізгі творчестволық жұмысының бір саласы. Орыс тілін еркін білетін Қасым Пушкин өлеңдерін 1948—1949 жылдары аса ұқыптылықпен аударды. «Чаадаевке», «Еркіндік» атты өлеңдері Қасым аудармасы арқылы қазақ тілінде кең тарады. Пушкиннің «Полтава» поэмасын да 1948 жылы толық аударып аяқтады. Қасымның сүйсіне аударған және одан әр уақыт творчестволық үлгі алып отырған сүйікті ақыны М. Ю. Лермонтов, «Тұтқын», «Ақын ажалы», «Қанжар», «Теректің сыйы», «Желкен» сияқты Лермонтовтың тамаша лирикаларын Қасым қазақ тілінде лайықты тіл тауып, шебер аударды. Қасым Лермонтовты аударушы ғана емес, оны өзіне ақындық ұстаз деп те санаушы еді. Лермонтовқа тән асқақты романтика, жалынды пафос, терең сырлы бейнелеу, тәкаппарлық, батылдық сезім күйлері Қасым поэзиясынан да байқалып отырады. Күшті дауылды, тулаған толқынды, қыран құсты, ажалдан қорықпаған өршіл жанды сипаттаған жырлары Қасымның өзіндік ақындық ерекшелігі

болумен бірге Лермонтовпен үндестігін де байқататын. Абдолланың алып ерлікпен күресі, өлер шағында өмірмен қоштасулары Мцыридың жан сырларын да еске түсіргендей. Әрине, Қасым Лермонтовқа жалаң еліктеуші емес, орынды творчестволық жолмен үйренуші, бұл ақынның міні емес, дұрыс заңды өсу жолы.

1949-1950 жылдарда Қасым өзінің поэзиялық шығармаларымен қазақ совет әдебиетінің дамуы жолында іргелі орын алады. 1949 жылы 17 өлең, 1950 жылы 25 өлең жазады. Олардың ішінде «Дүние дұшпандарына», «Бактерия королі», «Дүние сыймас бомбаға», «Трумэнге», «Аденатур», «Май майданы», «Қуанышқа, бақытқа» сияқты бейбітшілікті жақтау, империалистік соғыс өртін қоздырушыларды әшкерелеу тақырыбына арналған, «Отыз үш жыл», «Қазақстан коммунистеріне», «Аралым айдын шалқарым», «Есімде Эмба өзені», «Сырдария аңызы», «Қоммунизм көктемі», «Шықты егінге колхозшылар», «Жылқышы», «Күн көтерген қарындас», «Комсомолдар колоннасы», «Жастық жыры» сияқты коммунизм құру жолындағы совет халқының бейбіт еңбегі, Социалистік Қазақстанның соғыстан кейінгі даму бейнелері тақырыбына арналған идеялық мазмұны терең көркем өлеңдер бар. Қасым өзінің шығармаларындағы қате-кемшіліктерді көрсеткен орынды әділ сындардан тиісті қорытынды жасай білді. Бірақ, қайсыбір шалағай ақындардай жалаң үгітке салынған жоқ, бүгінгі өмірдің ең келелі, маңызды мәселелерін қамтыған өлеңдерді өзінің Қасымдық жалынды, өткір бейнелі ақындық стилімен жазып отырды. Қасым Москвада, Бакуде болды. Қазақстанның бірталай жерлерінде, Абайдың туған мекені Шыңғыстауды тағы басқа жерлерді аралап, олардан алған әсерлерін де поэзия тілімен шебер жырлады.

Ақын лирикаларымен қатар, «Біздің дастан» поэмасын жазумен болды. Поэманы жазу үстінде ол қатты қиналып жүрді. Ең үлкен қиындық тартысты, сюжетті қалай беру керек? Негізгі үлгісі Маяковскийдің «Ленин» поэмасы болса да, бірақ Қасым оған жадағай еліктегісі келмеді. Сонымен, 1947 жылы жаза бастаған поэмасын аяқтай алмай кетті. Үзінді ретінде жариялаған үш тарауында Қасым Октябрь революциясының жеңісін, Ленин қайтыс болған кездегі халық қайғысын, Ұлы Отан соғысындағы совет халқының ерлік күресін сипаттайды, тарихи дәуірдің, ұлы революциялық жеңістердің зор дауылды тұлғасын ақын кең эпикалық өрісте суреттей отырып, өзінің лирикалық сезім күйлерін, ақындық шабыт толқындарын да орынды

береді. Әсіресе Лениннің қайтыс болу кезіндегі ел қайғысын суреттеуінде ол өзіндік өршіл, ақындық күшін танытып отырды. Алайда, Қасым поэмасында тарихтың даму заңдарын, жеңімпаздық күрестің түйіндерін жеке адамға байланысты жырлады. Елімізде болған тарихи жеңістерді ұйымдастырушы жеке бір адам ғана деген бір жақты пікірді дәріптеуге салынды. Осылай жазуына ол кездегі Қазақстан Жазушылар Одағындағы сынның едәуір ықпалы болмай қойған жоқ. Қасымның лирикаларын «сойып» сынағандар, «Біздің дастанды» жер-көкке сыйғызбай мақтаумен болды.

Қасым аудару, редакция жасау, қазақ поэзиясының маңызды мәселелері туралы мақалалар жазу жұмыстарына да белсене қатынасты. Ұсақ өлеңдермен қатар Миршакардың «Алтын қыстақ» деген поэмасын аударды. Исаның ақындығы, жас ақындар туралы баяндама, мақалалар жазды. Халық ақындары Нұрқанның «Аманкелді» поэмасын, Қалқаның «Мұсабек» поэмасына жөндеу, редакция жасайды. Жас ақындар мен халық ақындарына Қасым әрдайым сын айтып, ақыл, кеңес, көмек беріп отырады. Сөйтіп, Қасым өзінің ақындық қызметімен де, қоғамдық жұмысымен де Қазақстандағы әдебиет қозғалысына белсене қатынасады. Совет жазушыларының алдына қойылған партиялық талап-тілекті орындауға үнемі атсалысады. «Дауылдан» кейін Қасымның 1949 жылы «Балбөбек» атты, 1950 жылы «Нұрлы дүние» атты жинақтары жарияланды. 1952 жылы «Таңдамалы шығармалар» жинағы басылды. Осы кездерде А. Твардовскийдің Қасым аударған «Василий Геркин», Лермонтовтан аударған «Маскарад» поэмалары жеке кітап болып жарияланды. Сөйтіп, елуінші жылдарда Қасым творчестволық өрлеу жолдарында бүкіл совет жұртшылығына кең танылған ақын болды.

АҚЫН ӨМІРІНІҢ СОҢҒЫ МЕЗГІЛДЕРІ

Қасыммен арамыздағы достық, жолдастық тұнық судай мөлдір еді, лайланған мезгілі болған емес. Бір-бірімізге деген сенім, көңілдің ең бір терең түкпірінде жатқан ішкі сырларды ақтарып, айтысатын сырластық, мұңдастық жақындығымыз бірге жүріп тұрған өміріміздің бар кезінде де айнымаған берік қалпында сақталды. Тіпті дауылды сындарға ұшырау, ауырып-сырқау сияқты қиыншылықтарды басымыздан кешкен мезгілдерде де біріміздің қасымыз-

да біріміз болып, қуанышымызды да, ренжісімізді де бөліскендей бір-бірімізге қолдан келген көмекті аямадық. Ондайда өткен-кеткен өмір жолынан да қазіргі әдебиет жайынан да айтылмаған сыр қалмайды. Сол кезде жазушы арасында бірін-бірі күндеу, жікке, жерлестікке бөліну, біреудің үстінен біреу жала жауып арыз беру сияқты ескіден қалмай келе жатқан кейбір жиренішті әдет-ғұрыптарды айтып қынжыласың. Жақсы шығармалар жазып жүрген жазушының сүйсіне отырып, талант пен мінез-құлықтың бір жерден табыса бермейтін қайшылығын көріп күйнесің.

Бір-бірімізге айтылатын сындар мен сырлар мол еді. Қасымның көптеген лирикасы мен поэмаларының сәтті жазылып шығуына қаншалық, қалай араласқанымды теріп айтып жатпаймын. Талай өлеңінің жыртылып, талай өлеңінің қайта жазылуына себепкер болғаным рас. Ал, Қасымның да маған деген сыны мен жолдастық ақылы ерекше жылы, тіпті даулы болса да қызық болатын. Өткендегі ақындар туралы жазған кітабым сыналып, көңлім енжар болып жүрген кездерімде жиі-жиі келіп, көңілді ән-күй, әңгіме айтып, көктем келгендей жадыратып тастайтын.

1951 жылы Жазушылар Одағында болған қатты бір сыннан кейін мен бірнеше күн сырқаттанып жатып қалдым. Қасым өзінің аурулығын елемей маған келіп, қасымда ұзақ отырып, әралуан әңгімелерінің арасында:

Жасып қайғы ойлама,
Тасып той тойлама
Осы екен өмір жолы,
Жасың қырықтан асты.
Жастық қайырылмас-ты,
Денің де сау емес қой,
Болма енді әуесқой!—

деген өлең жолдарын жатқа айтты. Маған да, өзіне де арналғандай сөздер еді.

Соғыстан кейінгі дәуірлерде Қасымның өз бетімен оқуы бір жүйеге түскен болатын. Марксизм-ленинизм классиктерінің еңбектерін де, классик ақын-жазушыларды да іріктеп оқыды. Нақты зерттеп тереңдей оқыған біркелкі авторлары: орыстың революцияшыл-демократтары — Белинский, Чернышевский, Добролюбов, Писарев және Плеханов шығармаларын оқу үстінде бір күні маған Белинскийдің Гогольге жазған хатының қазақша аудармасын оқып берді. Терең ойға толы, өткір жалынды леппен, күрделі әдебиет тілімен жазылған Белинский шығармасына қазақ тілінің сөз байлығын, сөйлем құрамдарын сондайлық дәл жеткізіп

пайдаланған Қасымның жазушылық, аудармашылық шеберлігіне қайран қалдым.

Ол Белинскийдің «Александр Пушкин шығармалары» атты еңбегін қадағалап оқып, өзіне керекті жерлерін сызып, кейде кітаптың беттеріне жазып отырған. Белинскийдің:

«Все народы потому только и образуют своей жизнью один общий аккорд всемирно-исторической жизни человечества, что каждый из них представляет собою особенный звук в этом аккорде, ибо из совершенно одинаковых звуков не может выйти аккорд. Как самое худшее, так и самое лучшее в каждом народе есть то, что принадлежит только одному ему»— деген жерлерін астынан сызып, тұсына қосу (+) белгісімен «для музыки казахской» деп жазып қойыпты.

Онан соң ұлы сыншының өзіндік беті, даралық ерекшелігі жоқ адам ақын емес деген пікірлерін де астынан сызған. Қаншама мағыналы ой, ақиқатты айтса да, бойында ақындық қаблеті жоқ ақын шығармасы ұсақ, жалған, жансыз, ұсқынсыз болатындығын, поэзиялық идея қағидамен, қатып қалған ережемен емес, жанды, жалынды пафоспен берілетінін айтып, творчествоның түйіні, көркемдігі нашар шығарманы ақылды, бірақ кескінсіз әйелге балаған сыншы пікірлері өзіне ұнағандығын сызып отырады. Ақындық пафос пен жан жалыны (страсть) дегенге айрықша назар аударған. Белинский кемшілігін сынап отырып келтірген Гегелдің «Какого читателя желаю я?— такого, который бы меня, себя и целый мир забыл, и жил бы только в книге моей» деген сөздің де астын сызып, искусствоның өмірге байланысты заңдылығын анықтаған Белинский қағидасына тағы да мән береді.

— Сынды Белинский сияқты неге жазбайсындар!—деп, оның мақалалары поэзия тілімен жазылғандығын, Чернышевский, Плеханов еңбектері философиялық биік әріске құлаш сілтейтіндігін айтатын. Онда өзінің Пушкиндей, прозаиктердің Толстой, Тургеневтей, драматургтердің Гогольдей жаза алмай жүргенін дәлелге келтіріп, дау айтқанында Қасым кенет тоқталып, аз кідіріп: «Ә, солай екен-ау, таланттымыз жетпейтін болғаны ма? Жоқ, солардай жазуға талап, қажырлы еңбек жетпейді, көбіміз халтураға, жеңіл жазуға ұмтыламыз» дейтін де, көп таласқа бармайтын.

Қасымның «Ақындар бесжылдығы» атты жолдастық әзіл өлеңі де ақын-жазушылардың творчествосына үлкен талап қою тұрғысынан жазыла бастаған. 1946 жылы Жам-

былдың туғанына 100 жыл толу мерекесі тұсында біз Қасымның бұрынғы «Жамбыл тойында» атты шығармасын еске түсірдік, соған ұқсас бір нәрсе жазуын мақұлдадық. Өзінің бүгінгі әдебиетке деген сыншыл ойын поэзия тілімен айту анағұрлым қызықты, ұтымды екенін дәлелдедік. Кейін оқып талқылағанымызда Қасым «сыншылардың егінін шарлап кеттім білем, бірақ аяқталған жоқ, және жөндеуім керек»,— дегенді айтты.

Қырқыншы жылдардың ақыры мен елуінші жылдардың басында Қасым өзінің поэзиялық шығармасына ғана емес, бүкіл қазақ совет әдебиетінің келелі мәселелеріне аса жауапты қарайтын, эстетикалық талғамы күшті, сыншыл ой-пікірлер айтатын іргелі ақынның бірі болатын. Оның пікірлерімен қаламдас жолдастары қатты санасатын. Қазақ поэзиясында Қасым ақындығының шоктығы биік, бүкіл жұртшылыққа кең танылып бара жатқандығына ақын-жазушылардың көпшілігі қуанатын. Басқа жанрдағы Әлжаппар Әбішев, Шахмет Хұсаинов, Ғабдол Сланов, Сейтжан Омаров сияқты өзімен құрбы жазушылар, орыс ақындарынан Д. Снегин Қасымның творчестволық табысына әр мезгіл тілектес болып отыратын. Д. Снегин Қасымның-бірталай өлеңдерін мезгілімен аударып отырды. Күннен күн жалындап өсіп, бүгінгі әдебиеттен ерекше орын ала бастаған Қасымның творчествосына қызғанышпен қарайтын кейбір ақындар да бар-ды. Олар Қасым мақталса тыжырынып, ұнатпай, оның өлеңінен мін, қате табуға тырысатын да, ал Қасым сыналса, қуанатын.

Жүрегіне қызғаныш оты, көре алмаушылық сезімі ұялағандар Қасым поэзиясына эстетикалық тұрғыдан караудан қалып, ылғи тұрпайы социологиялық тұрғыдан сын айтушы еді. Қаламдас жолдастарының кейбір жайсыз мінездеріне кынжылған Қасым:

— Тәуір өлең жазғаным үшін мені неге жек көреді, маған атак, даңқ керек емес, мені мақтамай-ақ қойсын, сонда да жақсы өлеңді жаза берем. Кеше жиналыста ананың оттағанын естідің ғой, бұған қалай төзерсің,— деп бір ақынның әділетсіз сынына қатты күйінді. Осы күйінішіне орай бір әңгімеде мен Қасымға Моцарт пен Сальеридің жайын айттым — даналық музыка жазғаны үшін Моцартқа Сальери қызғанышпен қастық жасамады ма? Тегі бұл ескіден келе жатқан ғұрыптың заңы болар дегенімде Қасым,— біз социалистік қоғамның кезінде өмір сүріп отырмыз, мұнда қызғаныштың ақыры қастыққа айналуға жол жоқ деп дау айтып кетті.

Қасым өзiм деген жақын сырлас жолдасынан бүкне сақтап, сыр жасырмай бар шынын айтатын, кейде ондай жолдастарының кейбірі Қасымның творчестволық жолдағы көмегін, қамқорлығын пайдаланып, кейіннен өзіне жоламай, тез ауысып қызғаншақтар тобына қосылып кететін. Ондай жолдастың тұрақсыздығын, екі жүзділігін Қасым қайтып кешірмейтін, қайтып маңайына жолатпайтын. Ондайда:

«Жеңісім менің жарк етсе,
Келеді дос болып ант беріп,
Бір жерімнен қалт кетсе,
Кетеді шіркін жалт беріп»,—

деген өлеңін жазады. Ақын опасыз достан түңілген күйінішін айтса да даралыққа салынбайды.

Аяған жүрегім жоқ жолдасымнан,
Жолдастың жүзін қайта алдым жинап,
Айрылсам ала көңіл он досымнан,—

деп әр уақыт өзінің тілектес достарының мол екенін, үлкен сапалы коллективтің ортасында екенін терең ұғынатын.

Жек көру тұрғысынан емес, ақындық өнер, творчестволық еңбек тұрғысынан жарысқа түсу бар ақынға тән жақсы мінез ғой. Қасымда да өзінің ақындық өнерін басқалардан асыра дамыту, жақсы өлең жазу талабы күшті еді. Өзінің қаламдас жолдастарының өлеңін, жеке сөз кестелерін қадағалай оқып, талдап сынай отырып, кейде олар жазған тақырыпқа жаңадан өзі өлең жазатын. Өбүдің «Ақша бұлт» лирикасын Қасым ақындық өнер жарысы тұрғысынан қайта жазғаны белгілі. «Сырдария аңызы» атты лирикасында Әбділдамен, Қалмақанмен, Қалижанмен ақындық жарысқа түскендей әдейі қайталап жазған еді.

Қасым 1947 жылдан сырқатқа шалынып, ара-тұра жатып қалып жүрді дедік. 1949 жылы осы күнгі Виноградов көшесі, 23 үйден жаңа квартир алды. Сол 1949 жылғы деңдеген сырқатынан Қасым мүлде айығып кете алмады. Бірақ жазу жұмысынан тоқталған емес.

«Келеді өлең еселеп,
Үлгіре жазып жатамын.
Бір әндетіп, бір сөйлеп
Мол рақатқа батамын.
Құрысқан бойым жазылып,
Лапылдап отым жанады,
Отырғандаймын маз қылып,
Ойнатып сәби баланы.

Немесе:

Поэзия асыл жар,
Тек өзіңе тең болсам,
Менде қандай арман бар
Мәңгі бірге сен болсаң!»—

деп ақындық дүниеге еркін көсіліп берілген шақтарында өзінің сырқатын да, қызғаншақтан туған жайсыз мінездерін де ұмытатын. Өлеңді үйіп-төгіп жазып тастайтын.

Табиғат өз заңына кімді болсын бағындырады ғой, сырқат Қасымды меңдете берді. 1951 жылы Қасым небәрі 12 өлең, 1952 жылы 7 өлең, 1953 жылы 9 өлең, 1954 жылы 4 өлең жазды. Өзінің сырқаты дендеп алған кездерде Қасым әр мезгіл оралып соғатын тақырыбы ақындық өмірі туралы ойларды айтуға тырысатын. Белгілі «Өзім туралы» («Сыр») атты өлеңінде Қасым ақындық жолдағы еңбегі өз өмірі жайында көп ойланып, терең толғанғандығын байқатады. Бұл аса күшті өлеңін 1949—1950 жылдары бастап жазып, бірақ аяқтай алмаған. Барлық дәптер өлеңін менен жасырмайтын. Қасым дәл осы өлеңді ол кезде маған оқыған емес; мұны 1954 жылы сентябрьде аса бір қиналумен маған оқытты.

Екеуміз де бір-бірімізге тіл қатпай, біраз үнсіз отырып қалдық. Себебі мұнда ол өзінің өлетіндігін де жасырмай айтқан еді. Ақын досымды сол бір сұмдық дүниеге қимағандай:

— Бәрі жақсы, тек өлімнің не керегі бар? «Мені де өлім әлдиле» деген ескішіл ақынның күйіне оралу емес пе, мұның?— деп мазмұны жағынан орағытып сын бастадым. Қасым жөтелін басып, сәл езу тартып:

— Әй, қусың-ау! Саудыраған қу сүйегім қалған мені алдағың келеді-ау! Өмірді ғашық жардай қимайтын адамның бірімін. Бірақ шындықты айтпасыма шара бар ма? Сен өзің қайта бір оқышы!—деп қолжазбаны тағы маған ұсынды. Мен өлеңнің әрбір шумағына тоқтала отырып оқыдым:

«Ырзамын туғаныма адам болып,
Өкінбен қаламын деп бір күн солып,
Адамзат сапарының мейманымыз,
Бір мезет жер бетіне кетер соғып...
Өкінбен мен де бір күн өлемін деп,
Өкінем ұқсата алмай келемін деп.
Күніне жүз ойланып, мың толғанам
Өзімменбірге өлмесін өлеңім деп.
Барым да, бақытым да осы өлеңім,

Жақыным жүрегімнің досы өлеңім
Өмірге келгенім жоқ бостан-босқа,
Мен қайтіп босқа жасап, босқа өлемін».

Замандастары, ешқайсымыз айта алмаған терең ойларды,
Қасым өзі жеткізіп жазғандығына қатты сүйсінесің. Өттең:

«Дүние жалт-жұлт еткен кең мекенім,
Көре алмай көп жеріңді мен кетемін...
Басымнан таярмысың бір күн дәурен?
Жалт беріп нажағайдай жоғалар ма,
Жүзінде шалқып тұрған күлкім дәурен...
Тоқтамас өмірімнің сағатындай,
Жүрегім енді қанша соғар тынбай?»—

деген жерлерін неге айтты екен! Өмірмен қош айтысқан-дай! Көзіме іркіліп жас келді. «Бұлай жазу керегі жоқ еді», дей беріппін. Қасымға көрінбей, ашық есіктің бір жағында тұрып өлеңді тыңдап егілген Сәпенге енді көзім түсті. «Ой Сәпен, оның не?» деппін өз көзімнің жасын сүртіп жатып. Қасым Сәпеннің бұл өлеңді естіп қалғанына өкінгендей:

— Жап есікті, бар, Сәпен!—деді де, менен басқа бір жайларды сұрай бастады. Қайтып бұл өлең жайын сөз қылған жоқ.

Сонымен, 1951—1954 жылдары арасында жазған өлеңдерінің көпшілігі өзінің ақындық сырларына, ауру-сырқауымен әр мезгіл мазалай берген сындармен байланысты кейде күңгірт, кейде жарқын көңіл-күйлеріне арналады. Өрине, оның араларында «Коммунист», «Волга-Дон», «Абайға айтарым» сияқты қоғамдық маңызды мәселелерді жырлаған өлеңдері де бар. Міне, сол коммунист туралы елеңінде:

«Жігіт ол жақсылыққа жаны құштар,
Бойында бұрқыраған тасқын күш бар.
Ойында бүкіл дүние сәулелері,
Көз нұрын алдай алмас құбылыстар»—

деген ақындық толғауымен өзінің де бұрқыраған жалын күші барлығын, коммунист адамда болатын ізгі жақсылық қасиеттердің жиынтығы екендігін шебер бейнелейді.

1952—1953 жылдары Қасым ұзақ ауруға шалынады. Қырымға барып, екі айдай жатып емделіп қайтады. Осы кездегі Қасымның халы туралы Сәпен былай дейді:

— Өте ауыр мезгілді басынан кешірді ғой. Дәл 8 айдай температурамен жатты. Ол кездегі денсаулық министрі Қарақұлов жолдас 80 грамм фтивозид дәрісін алуға рұқ-

сат етіп, сол дәрінің күшімен Қасым өлім аузынан қайтты. Дәріні табуға Ибади Матақов пен Сәлкен Суханбердиев та көмектесті. Жазушылар Одағының бастығы Жаймұрзин жолдас Қасымның таңдамалы шығармаларының жинағы басылуына көмектесті. 1953 жылы Бурабай курортына емделуге барып, бірақ одан қатты жүдеп қайтты. Самолетпен келіп түскен Қасымды машинаға сүйеп мінгізіп, үйге көтеріп әкелгендей болды. Келе төсек тартып жатып алды. Сол жатқаннан ол айықпады...

Мен Алматыға 1954 жылы 27 июнь күні қайтып оралдым. Үйге келісімен он минут өтпей Қасым маған телефон соқты. Бір-бірімізбен саулық сұрасып-сөйлескенімізде Қасымның даусы дірілдеп, қамығып жылағандай болып естілді. Қатты сағынғандығын, менің тез келуімді өтініп айтып жатты. Келесі күні ұзақ отырдық. Ол жас баладай жадырап кетті. Мейлінше жүдеу, бір жапырақ еті қалмаған жақ сүйек, шықшыт, иектері саудырап бос тұрғандай. Саусақтары да ұзарып, қауырсын қаламның сабындай жіп-жіңішке, шашы мен мұрты буырлана бастаған: бірақ екі көзінің жанары бұрынғыша нұрлы, жалт-жұлт от шашады. Қазіргі тіршілігінің сарқылмас қуаты да осы екі көзде тұрған сияқты.

— Сенің келгеніңді жаңа поездда көрген, осындағы жиен қарындасым Фарида айтып келді... Сен бақыттысың. Қоммунист партиясы әрқашан адалдықты ашып, әділ қорытынды шығарады. Енді сен өлмейсін. Ал, менің халім не болары белгісіз...— деп мұнайып біраз үнсіз отырып қалды. Бір тіршілік тағы ілгері жасағалы тұр, енді бір тіршілік тоқталып жоғалғалы тұр, оны екеуміз де іштей сезетін сияқтымыз... Сәпеннің ескертуіне қарағанда ол аз сөйлеуі керек екен. Мен өз басымнан кешкендерімді баяндап келіп, әдебиет жаңалықтарын түгел оқып отырғанымды айтып, жазушылар өміріндегі жайларды онан қазбалап сұрағаным жоқ.

Ол өзінің емделу жайын бірталай әңгімеледі. Ұзақ сырқаттанған адам аурудың емі, дәрі-дәрмектің түрлерін жақсы білсе керек, осы жөніндегі Қасымның дәлелді, орынды, қызықты әңгімелерін естігенде, өзімнің екінші бір жолдасым доктор Шатыбеков Қасым есіме түседі. Ақын мен доктордың сөзі бір жерден шыққандай. Мұнысына таңданғанымна орай ол:

- Ұзақ сырқаттанып емделген адам кішігірім дәрігерлік тәжірибеге төселеді екен,- деді.

Осыдан былай кейде күнара, кейде күн сайын Қасым-

ның қасында жиі болып отырдым. Не өзі телефон соғады, не Сәпенге шақыртады, не Шайзада арқылы таптыртып алады. Министрлер Советі ауруханасының емдеуіндегі наразылықтарын Ғабиденге, немесе Тахауиға айтқызды. Үй ішінде болмашы жағдайға ренжігенін де, әлдекімдерден көңілі қалғанын, бұрын дос болып жүріп, енді есігін ашпайтындарын айтып, назаланады. Ұзақ мезгілдегі сырқат Қасымды дене қуаты жағынан ғана қажытып қоймай, рухани жағынан да қатты қажытқанын осы кездерде толық байқадым. Сәл ғана нәрсеге тас-талқан болып ренжиді, ауыр сөздер айтып тастайды, ондай реніштердің салмағы кейде Сәпенге де тиеді. Ол жылағаннан басқа ләм демейді. Кейде мен өзімен дауласып, туралық шегінен асып кеткендігін ескертемін. Ұзақ мезгіл сырқаттанған Қасымның қиыншылықтарын бірдей басынан кешірген, күні-түні ұйықтамай қасында отырып, күте білген Сәпеннің қажырлы шыдамдылығы мені қайран қалдырды. Бір күні стол басында Сәпен қалғып кетті. «Сорлы мен үшін ол не көрмеді, бір жұма болды әлі күнге көз шырымын алмады. Кейде өзіне ұрсамын да, жан ашыр жақыным болғандығынан да бұған қатты айтамын. Ондай ауыр сөзімді туған шешем де көтермейді. Ал, сен ше. Жуас түйе сияқтысың. Қазақтың бұрын-соңғы бар ақынын жүкше артып алғың келеді».

Бұрынғы жолдас-жоралардың, достардың сирек келетіндігін де айта келіп, осында Әбділда келіп кетіп халжайымды біледі. Бірақ оны тағы да сойып сынап жатыр. Кейде Сырбай мен Әлжаппар да келеді. Ғабиден бір-екі рет келді. Кейбіреу пайдаң тисе, беделің артса саған келгіштейді. Әл үстінде, өлі мен тірінің арасындағы Қасымды есепті достар неғылсын! Зиянды, ауыртпалықты бірдей бөлісетін осындайда қасында бірге болатын дос қайда?

Ауырып жатқанында емделуіне көңіл бөлген Орталық партия комитетіндегі Изотов, Базарбаев жолдастарға қатты ризашылығын білдіріп отырды. Осындай бір жылы ықлас, көңіл бөлінген жағдайларда Қасым ерекше сауығып жадырап қалатын. Ондай күндері үлкен папкелі қағазға жазылған өлеңдерін беріп оқытатын.

- Сен жоқта жазылған бірталай өлеңдерім бар, сынап көрші,— деп өзі жай қисайып жататын. Әрине, мен сыннан көрі, мақұлдау жағын көбірек айтқанымда.— Сен мені алдама, бұрынғыдай аяусыз сынап шындығыңды айт. Сондай талқылаудан өткен өлеңнің бірі жоғарыда айтылған «Өзім туралы».

1951 жылғы партия жиналысында оқылған өлең осы

«Өзім туралы» өлеңнің жалғасы, немесе тақырыптық жағынан үндес сияқты. Бұл туралы өзі былай дейді:

- Мені жек көретін кейбір жалақорлар, қызғаншақтар енді құритын кезі келді деп дайындалып, мені партиядан шығармақ болған екен. Бірақ, баяндамашы, жас сыншы Қирабаев олардың күткеніндей сөйлеген жоқ. Менің поэзиям туралы жалпы дұрыстықты айтты. Партия ұйымының ол кездегі секретары Мұстафин Ғабиден де туралықтан асып кете алған жоқ. Маған сынның қатал болатынын, партия қатарында болуым, болмауым, яғни рухани өлу, өлмеуім талқыға түсетінін жақсы түсінгенмін. Сондықтан өзімнің ақындық қызметімде неден ұтып, неден сүрінгенімді қысқаша өлеңге түсіріп жазып алғанмын. Сөйлеген сөзімнің ақырында осы өлеңді бірге айтып шықтым.

«Сен кеше жалбыр тонды жетім едің,
Сонда сен тіршіліктен не тіледің?
Атаң мен әкең сенің жете алмаған,
Арманға бұл кезде сен жетіп едің.
Өзіңді түсінгендей болып едің,
Өмірді отты көзбен шолып едің,
Балкытып көкірегіңнің көрігімен,
Сомдап бір сөз асылын соғып едің...
Кейбір кез қателесіп кеткен болсам,
Ей, құрбы, күдер үзіп басқа теппе...
Өмірді әлі талай жырлармын мен,
Біреуге ұнап, біреуге ұнамаспын.
Өзім болып айтармын өз сөзімді
Жамау-жасқау жинап мен құрамаспын.
Нар тәуекел омбылап тура бастым,
Өнер табу, орта табу мақсатымен,
Адассам да мен адал жолда адастым.
Кез емес дария көңіл тартылғандай
Не бопты өлең шіркін сарқылғандай.
Қырықтың дәл қырқасында тұрмын қазір
Байқаймын алдым қандай, артым қандай!
Азырақ құрғыр ауру қажытса да,
Әлі де жүрегім бар шарқ ұрғандай...»

Бұл туралы Ғабиден былай дейді:

— Жан дүниесімен тебіреніп ағынан ақтарыла сөйлеген Қасымның сөзі, әсіресе күшті ақындық ой сезімге толы өлеңі коммунист жазушыларды қатты толғандырды. Қасымның ұлы коммунист партиясының қатарында қаларлық адалдығына, турашылдығына бәріміздің де көзіміз жеткендей болды. кейбір солақай сыншылардың ырқына көнбей Жазушылар Одағының жанындағы партия ұйымы Қасым туралы өте дұрыс, әділ қорытынды жасады.

1954 жылы сентябрь — октябрь айларында Қасым сыр-

қатынан аздап айыққандық белгі білдірді, бір мезгіл көшеге шығып жүруге жарады. Абай атындағы опера және балет театрында Қазақстан жазушыларының III съезінің ашылуына қатынасты. «Абайға айтарым» деген өлеңін жазып, бізге оқып берді.

Тыңнан өлең жазғаны мені қатты қуантты. Белгілі алғыр Қасымның өзі, Абай туралы басқалардың жазғанынан шоқтығы бөлек, Абайдың өзімен сырласқандай, ақындық бой, күш теңестіргендей құлашты меңзеген. Бұл ірі творчествоға көтеріліп келу — сырқатынан айығу деген сөз ғой.

— Сен жазылыпсың, тез жазылады екенсің,— дедім өлеңді оқыған әсерден кейін. Бірақ ол көп сөйлескен жоқ, мені тыңдап жай жатты. Жиналысқа бару, мынау өлеңді жазу оны едәуір қалжыратып тастаған екен. Алайда, оның ажарында күйініш реңі жоқ, тыныштықтың, өзіне-өзі риза болған қуаныштың нұры ойнағандай еді.

— Жаңа Баймұқанға кешіртіп «Социалистік Қазақстанға» жібердім. Бір сөзін өзгертетін болсаңдар баспай-ақ қойыңдар!—деп Аққұловқа звонит еттім,— деді.

Баймұқан Тоқтаров Қасымның жақын жолдасының бірі. Бұл үйге жиі келіп, Қасымның қолжазбаларын көшіруге көмектесетін. Осы кезде Қасымның таңдамалы шығармалар жинағы баспаға дайындалып жатыр еді. Қасым қай өлеңді қай қолжазбадан алуды, кейбірін оқытып, кей жерлерін қысқартуды Баймұқанға ауызша айтатын. Бойы жадырап отыруға жарағанда өзі де ара-тұра қарап қолжазбаларын тәртіпке келтіреді. «Нұрлы дүниенің» екінші нұсқасын осы 1954 жылы күзде қайта жазып шықты. «Мартбек» поэмасының қысқарған вариантын да осы кезде істеп шықты. Баймұқан екеуінің дайындағандарын маған оқып қарауға беріп отыратын.

— Бұл Баймұқан бұрын детдомда тәрбиеленген жетім бала ғой, әлі де жетім. Детдомға балалардың өмірінен бір повесть жазған екен, бұрын бір оқып танысып, кей жерін жөнде дегенмін. Мен десең соны оқып шығып, басылуына көмектес. Мұны Сырбайға да айтқанмын. Сенің жолдасың Жұмағали да оқыған көрінеді. Бәріміз де детдомда өсіп адам болдық қой. Сол туралы алғашқы еңбек...— деп тағы бір міндет жүктеді. Мен Баймұқанның повестісін оқып шығып қайта бір әңгімелескенімде:

— Повестің біраз жөндейтін жері бар екен,— деп өзімнің сындарымды айта бастап едім.

— Жөндеусіз өз күшімен өтетін шығарма болса, мен саған тапсырамын ба?— деді.

Бір күні қатты жөтел үстінде отырғанда Бурабайдан келген доктор Зейн Шашкиннің жайын әңгімеледік. Бұрыннан білетін жолдас. Соны ертіп келуді менен өтінді. Ертеңінде Зейн келіп, Қасымды қадағалап қарап, емделудің, тынығудың тәртіптерін (режимдерін) белгіледі. Бірталай дәрі-дәрмекті жаңарттырды. Зейн өзінің ғылыми жұмысы жөніндегі жетекшісі профессор В. И. Зюзинді ертіп әкеп қаратты. Зюзин де Қасымның сырқатын жеңілдету бағытында көп шаралар қолданды. Зюзиннің емі бірден Қасымға ұнады.

— Зюзиннен емделіп біраз тәуір болған соң тура Бурабайға кел, мен өзім электр сәулесімен жазып алам, тек Бурабайға жетсең болғаны,— деп Зейн Қасымды қатты сөндіріп кетті. Сөйтіп сентябрь — октябрь айларындағы Қасымның сауығуы осындай себептерден еді.

Қасым Зюзинге өзін мүлде сауықтырып, қайта қалпына келтіріп жіберетіндей әбден сенді. Бұған дейінгі дәрігерлердің емдеуін түкке тұрмайды деп кемітіп сөйледі. Зюзиннің әрбір келіп кетуі Қасымға үлкен жаңалық, аса бір қуаныш уақиға сияқты. Ал, профессор мезгілімен келмесе оны жабыла іздейміз. Зюзин келіп кеткеннен кейін Қасым недәуір бой жазып, жадырап сауығып қалады. Ноябрьдің орта кезінде болу керек, Зюзин басқа бір қалаға командировкаға кетті. Осыдан былай Қасымның халы тағы төмендей бастады.

Декабрьде Қасым калжыраған үстіне қалжырай берді, ағасы Ақметжан мен Сәпен екеуі күні-түні кезекпен қасында отырады. Күніне бір мезгіл қасында отырып кету мағанда міндет сияқты. Келмесем қатты ренжиді. Енді өзі аз сөйлеп, менен әдебиет жаңалықтарын сұрайды. Оған көбінесе көңілденетін қызықты, күлкілі жайларды айтуға тырысамын. Совет жазушыларының Одақтық екінші съезінің материалдарын қадағалап тыңдайды. Самед Вургунның баяндамасында өзінің аты аталғандығын оқып бергенімде:

— Ақиқат па осы? Сырқат менің көңлімді аулау үшін әлгі Ғабиденнің тізімге кіргізе салғаны емес пе екен?— деді де біраз қатты жөтеліп, бірталайға дейін тыныштала алмады. Мен мұның ақиқат екендігін, бүгінгі қазақ поэзиясы сөз болғанда алдымен өзінің аталатындығын дәлелдеп сөйледім.

— Турасын айтпайсың, тарих толық бағасын беретін менен мықты ақындар бар ғой!— деп көптен ауызға алынбайтын совет әдебиетінің алғашқы дәуірінде атағы жұртшылыққа мәлім болған бір-екі ірі ақынды атады.

Зюзин келіп тағы да Қасымды қарай бастады. Енді профессорда да, Қасымда да бұрынғы сенім қалмаған-ды. Ауру белең алып, күннен күнге Қасымды қалжыратып бара жатты. Бар өтінетіні: «Шіркін-ай, тынысымды кеңейтерлік амал таба алмағандарың ба?» деп қынжылады. Қанша қиналып, ауыр азап шегіп жатса да, есінен бір танған емес. Жөтелден қысылып кейде сөйлемесе де көкірегі сайрап, барлық жайды біліп, сезіп жатады. Енді осындай халде жатқанында тіршіліктегі, әсіресе өзіне жақын әдебиет дүниесіндегі жайлардың барлығы қимастай қызық, таусылмастай ұлы арман болып елестегендей. Тағы да ымдап, менен бірқатар жаңалықтар естуді күтеді. Бірақ соңғы кезде құлақ та тосаңси бастаған. Көзі де бұлдырап көретін болды.

Декабрьдің ақыры мен январьдың бас кезінде Қасым өзінің күннен-күнге төмендеп қайтып оралмас ұзақ сапарға бет түзгенін сезгендей Сәпеннен де, ағасы Ақметжаннан да жасырынып, халінің енді түзелмесін қатты қынжыла, көзіне жас ала отырып мойындады.

— Менің не күйде екенімді, не халге жететінімді біліп отырсың. Азын-аулақ қолжазба дүниелерім бар. Халыққа керекті нәрселер сонан да табылар. Сырбай екеуің бас-көз болып басқарыңдар. Адам арманға тойған ба! Өмірімнің бірталайы мағынасыз, серілікпен өтпеді ме екен!? Мұрат еткен дүниелерімнің көбін іске асыра алмағандығым өкінішті...— Жаны, жүрегі ұлы, жалынды сезімге толық — ажалмен арпалысып, алысып жатқан ақынның әрбір сөзінде терең сырлар, ойлар сайрап тұрды. Ағасы, Сәпен, Исаның баласы Ертіс, Баймұқан, Садықбек — бәріміз отырған бір мезгілде Қасым тағы да:

— Адамның тегі айуанмен аталас қой. Тіршілікте біреумен араздастық, біреумен, жамандасып алыстық, көрместей өкпелестік, онан не шықты? Оның арты жақсылыққа жеткізген жоқ. Жақсы көретін жолдастарым да, ұнатпайтын жолдастарым да аз емес қой, барлығы да менің досым болып қалса екен. Көрсем көрдім, көрмесем сәлем де. Бұрынғы өкпе-наздарымды кімге де болса кештім,— деді.

Міне, осы кезде тіпті аралары бірталай алыстап, суысып кеткен жолдастарын да ол көргісі келіп жатты. Өмірінің соңғы кездерінде Әбу, Ләзиза, Сара, Қапан, тағы басқа жолдастары да келіп, қасында отырып жүрді. Қасымның халін біліп кетуші артистер де, жазушылар да, ғылыми қызметкерлер де мол еді. Күннен күнге халі нашарлаған

сайын Қасым жанашыр жақындарын да, дос-жолдастарын да атын атап шақырып есіне түсіреді. Не қоштасқандай, небір кешірім сұрағандай оларға жылы сөздерін арнайды. Кейбір сөздерін толық ұға алмайсын, өзімен-өзі күбірлескендей бір нәрселерді айтады. Соңғы кездері сөйлеудің өзі де, біреумен қол алысу да оған қиынға соға бастады. Кейбір сөздерді өзін зорлағандай екі-үш бөліп әзер айтады. Оңашада, кейде бізбен отырғанда да қызы Дариганы шақырып алып, қасына отырғызып, маңдайынан сипап, ұзақ үнсіз отырып қалады. «Осының ер жетіп адам болғанын көре алмайтыным да үлкен бір арман ғой. Ағам Ақаң бақытты менен де»— дейді кейде.

Январьдың 14-нен былай қарай Қасым есін бірде біліп, бірде білмейтін халге жетті. Дәрігерлер де мезгілімен келіп, укол жіберіп тынысын кеңейтіп, аз да болсын көмектеседі. Бірақ ұзаққа бармайды. Қасымның туыстары, достары күні-түні кезектесіп қасында болды. 15—16 январьда күні-түні Ақметжан, Қапан, Ләзиза және басқаларымыз әлдеқалай болады деп сол үйде отырдық. Қасым бірде қатты-қатты жөтеліп, ауыр азап буындырғандай тыныс тарлығынан бір түрлі ашынулы, күңіренген үнмен сарнағандай, сөйлегендей болады. 17 январь күні күндіз Қасымның есі кіріп, келген бірталай ақын-жазушылармен бір-бір ауыз тіл қатысты. Сол күні 18 январьға қараған түні сағат бірдің кезінде Қасым келмес сапарға жол шегіп, көзін жұмды. 19 январь күні Алматының мәдениет жұртшылығы зор құрметпен Қасымды жерледі. Қазақстан Орталық партия комитеті мен Министрлер Советінің нұсқауы бойынша Қасымның басына арнаулы ескерткіш жасалып қойылды. Оның үш томдық шығармалар жинағы жарияланды. Қасымның қалдырған әдеби мұралары бай. Үш томға оның жазған еңбектері әлі толық кірген жоқ. Газет-журналдарда басылған, бірақ біз жинап үлгірмеген шығармалары да, майдан дәптерлері де, толық зерттеп игере алмаған басқа да қолжазбалары да мол. Ол мұраларды жан-жақты зерттеп, халық игілігіне жарату біздің алдымыздағы үлкен міндеттің бірі.

ҚАСЫМНЫҢ АҚЫНДЫҒЫ ЖӨНІНДЕ БІР-ЕКІ СӨЗ

Қасымның ақындығы, шеберлігі туралы, күшті, әлсіздігі туралы біздің сыншыларымыз соңғы 10 жылдың ішінде бірталай жазды. Біреулер Қасымды ешбір мінсіз ерекше

жаралған акын деп аспанға көтеріп, бірыңғай мақтау жолына салынса, енді біреулер Қасым шығармаларынан ешбір жақсылық көргісі келмеді. Оның көленкелі жақтарын қазбалады. Ірі акын туралы мұндай талас пікірлердің болуы заңды да. Талантсыз ақынның шығармалары сын көтермей, ауызға алынбастан аяқсыз қалып жататын болса, Қасым шығармалары әрдайым әдебиет жұртшылығының назарын аударып отыруы — бұл поэзияның қоғамдық, көркемдік маңызын көрсетеді. Демек, Қасымның ақындығы деген күрделі сұраудың шешуін үзілді-кесілді айту бізге де оңай емес. Ол әдебиетшілердің алдағы келелі бір міндеті. Бұл жерде біз Қасымның ақындығы туралы жоғары тарауларда айтылған пікірлерімізге қосымша кейбір ойларды ғана айтпақпыз.

Қорнекті, талантты акын Қасымның поэзиялық шығармалары бүгінгі қазақ совет әдебиетінің даму жолында айырықша орын алады. Социалистік реализм әдісімен жазылған оның мағыналы, күйлі лирикалары, дауылды уақиғаны бейнелеген поэмалары, өзі тұстас ақын-жазушыларды да, оқушы халықты да әрдайым қызықтырып, сүйіспеншілік ықыласын аударуда. Оқушы жұртшылығын үнемі ынтықтыра білетін Қасымның ақындық қуаты неде? Оның поэзиясында қандай «сиқырлы күш», жасырын сыр бар?

Сыршыл, суретші Қасым қандай тақырыпта жырласа да, ойын жалаң айтпайды. Шебер акын тілімен бейнелеп береді. Саяси лирикалардың өзінде де Қасымның бұрқыраған ақындық жалыны, жатық, оралымды тіл байлығы ерекше көзге түседі. Қасымның өлеңдерінде әдейі көркемдік манер іздеген жасандылық сезілмейді. Көркемдік шеберліктің қандайлықты әдістері болса да, Қасымда табиғи қалпында жымдасқан, қалыптасқан мүсінде көрінеді. Қасым өзі өскен қоғамдық ортаның, туған жер мен елдің сыр-сипатын реалистік тұрғыдан жеткізіп ашып суреттейді. Ол шалқыған байлығы мол революциялық құлашпен дамыған Совет Отанының, туған өлкесі — Социалистік Қазақстанның кең байтақ, көркем бейнесін ерекше жылылық сезіммен жарқын елестете білді.

«Сүйсінттім досты, ер жеттім,
Өртедім жаудың өзегін
Қуатыңбердің жер-көктің,
Советтік менің өз елім!
Дүние бүкіл дөңгелеп,
Көзімнің келді алдына
Үстіне шықтым ермелеп

Қарадым бойлап арғыға!
Ой жетер жерге көз жетті
Арғысын және сеземін,
Жатырсың алып жер-көкті
Советтік менің өз елім!»

немесе:

«Уа, дариға, алтын бесік туған жер,
Қадіріндікелсем білмей кеше гөр!
Жата алмас ем топырағыңда тебіренбей
Ақын болмай тасың болсам мен егер.
Неткен байтақ, неткен ұлы жер едің
Нендей күйге жүрегімді бөледің?!
Сенде тудым, сенде өстім, сенде өлсем
Арманым жоқ, бұл дүниеде дер едім...»

Мұндай лирикаларында ақын совет Отанына, туған жерге деген жалынды махаббатын тебірентіп, толғанып отырып айтады. Суретшіл, сыршыл ақын туып-өскен, аралап көріп қызықты шақтарын өткізген жерлердің, мекендердің тұлғаларын сондайлық жарастықты бейнеде: тамылжытып ән салып тұрғандай, жорға бидің ырғақты толқынындай, көңіл жайлауынан самал ескендей, көз алдыңнан ғажап сұлу дүниенің суреттері тізбектеліп өткендей тәтті сезімге бейлейтін алуан түрлі шеберлікпен сипаттайды.

Қасым өлеңдері музыкалы күйлі: сылдыраған асыл моншақтай, судыраған жібектей жарқырап жайнайды да тұрады. Халықтың қарапайым жай сөздерімен де ол өлеңдерін ойнақ салғызып, еркелете де, сырнайлата да, сырластыра да біледі.

«Отыр ма екен жан жарым,
Жатыр ма екен жан жарым,
Толған айдай дидарың
Көрмегелі жыл жарым!»

Немесе:

«Оралым, сенің койыңда.
Ойнақтап өткен жылдарым,
Жарқылдап Жайық бойында
Достармен сайран құрғаным».

Тағы да:

«Құлдырап қиыр шығыстан,
Бұлдырап қырда, тауларда,
Бойлап бір шығып қайраңға
Ойлап бір кешіп тереңін!»—

деген өлең жолдарында (мұндай өлең Қасымда көп) жүректің нәзік сезім пернелерін баса білетін ақынның күйлі, сыршыл лирикаға шеберлігі, сөздерді қиыннан қиыстырып орнымен оралымды қолданатын ақындық құдіреті айқын көзге түседі.

Қасым суреттейтін мекен, мүсін, көріністердің бәрі де бірінен-бірі жарқын да қызықты. Ақын сені еріксіз жетелеп торғын тұман жамылып, сансыз құсы ән шырқаған Байкал көлінің жағасына да, айнадай ашық күміс көлді, жасыл орманды Көкшетауға да, тұнық суына шомылып, толқынымен ойнаған ерке Ертіс, сабырлы Жайық жағасына да, ай сәулесі ойнап сыбдыр қаққан жапырақты, жасыл гүлді бақшаға да, сайларын сырнайлатып ән салып, құлпырып жайнаған егісті көктем даласына да, алтын астығы орылып еңбек майданы қызып жатқан жерлерге де алып келеді. Сұлу Алматыны бірге аралатып, жастық шағын өткізген Оралға да қызықтырады.

Шын поэзия өмірдің ақиқат сырын, адамдардың сезім дүниесін жалаң, қаз-қалпында суреттемейді, асқақтатып әсерлеп, жинақтап, көркем шындық дәрежесіне көтере жырлайды. Қасымның поэзиясы міне осындай асқақты, лапылдаған жалынды сезімге толы, көркем шындық дәрежесіндегі поэзия. Қасым суреттеген көрініс пен заттардың қандай болсын жарқын да көркем және бәрі де тіл бітіп сөйлеп тұрғандай жанды бейнеде елестейді.

«Ұлпа бұлт бейне толқын орамалы,
Толқып кеп тау мойнына оралады.
Жапқандай жасыл ала жібек кілем
Көкшенің кең құшағы, бар алабы».—

деп Көкшені суреттесе:

«Ойшыл орман мүлгіп, қалғып,
Төңіректің сырын аңдып,
Ақырын ғана тартып сырнай
Сыр шертеді ну карағай!»—

деп орыс орманын сипаттайды.

Майдағы көктемге:

«Қыз ерндей қызғалдақтар дірілдеп,
Бұйра бұлақ жатыр аунап, еркелеп»—

деген ақындық сөзін арнайды.

Ақын суреттеуінде Байкал жағасындағы ну орман, шымылдықтай төгілген ақ балтырлы қайындар бұралып би билегендей, Алматы көшесінің жапырағы сыбырлайды, тастары жалт қарайды, бұйра бұлақ еркелеп нәзік үнмен сұңқылдайды, даланың жібек қанат желі жас бөбектей ойнайды. Көктегі долы бұлт қылышын суырып түнеріп төніп, нөсерін құйып жылайды... Оның поэзиясының осындай құдіретті күшімен табиғат әлемі де, адамның сан алуан сезім дүниесі де ақынмен бірге сырласады, бірге қуанғандай, бірге мұнайғандай, бірге ойланып, бірге тебіренгендей.

Адамның махаббат, достық, адамгершілік қасиеттерін жырлаған лирикасында Қасымның сыршыл, ойшыл, турашыл ақындық жаны ерекше бір жарастықпен жаралған ғажап бір сұлу, қызықты дүние боп елестейді. Ол махаббаттың жалынды лебін де, үміт-арманын да, ләззәтті шаттығын да, өкініш-күйігін де жасырмай бар ой-қырымен суреттейді. Махаббат адамның табиғи сезімі, оны бұрын соңғы ақындардың барлығы жырлаған. Совет ақындары да жырлауда, әлі талай жырлайды да. Адал сүю, айнымас достық, сертке беріктік, жағымсыз мінезі үшін жек көру, бірін-бірі ұғыса алмай айырылысу, осыдан туатын жайлы-жайсыз көңіл күйлері совет жастарының бойынан да табылатыны даусыз. Ақын бұл шындықты айтуды да жасырмайды. Әлбетте, Қасымның лирикаларында, соның ішінде махаббат лирикасында, алдыңғы тарауда айтқанымыздай, идеялық көркемдік жағынан әлсіздері де жоқ емес. Орынсыз мұңға бату, орынсыз күйдім-жандымға бой ұру, дала суреттерін кейде дерексіз, кейде күңгірт жырлау сияқты әлсіздіктер Қасым лирикаларында байқалып отырады.

Қасым көңіл күйін шерткен лирикаларында нені айтса да, тіпті ағат, жаңылыс айтқандарында да қалтқысыз адал ойларын аңғарып отырады. Онда ішке сыр сақтау, перделеп сөйлеу деген жоқ. Неге сүйсініп шаттанғанын да, неге ренжіп мұнайғанын да ағынан жарылып, ақтарыла айтады. Сондықтан:

«Кең жайдым құлашымды дүниеге,
Білдім мен қайғыра да, сүйіне де,
Әйтеуір әрі-сәрі болғаным жоқ
Ұқтым мен көңлімнің күйі неде»—

деп өзіне өзі орынды қорытынды жасайды.

Қасымда қандайлық көркемдік мотив басым дегенде, біреулер: нәзік лирикалық сезім, көңілдің мұңды күй сырлары мол, дейді. Енді біреулер: Лермонтовтың асқақты

романтикасы күшті, дейді, үшіншілері — Маяковскийдің жалынды пафосы (лебі) елеулі орын алады, дейді. Біз бұл мотивтер арасында тепе-теңдік мөлшер қойғымыз келмейді. Қасым сияқты үздік ақынның поэзиясында өзіне дейінгі ұлы ақындардың творчестволық әсері мол болуы табиғи заңды нәрсе, бірақ ол еліктеу дәрежесінде қалып қоймай, өзіндік, Қасымдық күшін, өршіл, өктем, турашыл, батыл ақындық бейнесін танытып отырады. Қасым ақындық күй туралы терең толғанып айтқан өлеңдерінде өзінің ақындық өміріне әділ сын айтады. Өршілдік, тәкаппарлық адамның жақсы қасиетінің бірі және соның менмендікке, өзімшілдікке апарып соғатын міні де болады. Қасымның өз сырын баяндаған өлеңдерінде мықтылығымен қатар, осындай міні де кейде байқалады.

«Жығылам деп жүре алмаймын жай басып,
Жүгіремін киіп-жарып айқасып»,—

деп совет жасына тән батылдықты, талапкерлік сенімді білдіреді.

Тағы да:

«Жасырмаймын, жасымнан тентек өстім,
Тойтара алмас жүзімді менің ешкім.
Бөбегімін Лениннің, еркін жанмын,
Ортасында шыныққан дау-жанжалдың...
Таудай толқын кездесе жарып өттім
Оттан және сескенбен өзім отпын.
Ленин айтқан еркін өс, еркін жүр деп,
Қысылуға дүниеге келген жоқпын»,—

деген сырын, өзіндік өршіл тұлғасын жырлайды. «Туған жер топырағында тіп-тік өскен», «аяғын нығырақ басып», «өртке тиген дауылдай» өлеңнің «нажағайдай жырын жаңбырдай құйып» өткен тәкаппар ақын өршіл де, сыншыл да еді. Еркін, ерке өскен жастың алуан сырларын ақтарған асқақты поэзияның жалыны сөнбейді, оның ғажап көркемдік сырлары өмір ілгерілеген сайын ажарлана, құлпыра түседі.

Қасымның поэзиясынан алынатын рухани әсерлер де, үйренетін ақындық үлгілер де мол. Әсіресе Қасым поэмаларының идеялық көркемдік сырлары және орыс классиктерінен — Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Маяковский, Твардовский және Низами шығармаларынан аударған творчестволық еңбектері Қасымды кең танып, меңгеру жолындағытың бір сала болып табылады.

Қасымның жалынды, дауылды, күйлі, сыршыл поэзиясы совет халқының қастерлеп пайдаланатын құнды мәдениет қазынасының бірі. Сол халықтың коммунизм құру жолындағы күрестерін, ізгі адамгершілік қасиетін, рухани байлығын жырлаған жүрегімен, жырымен коммунистік партияның күрескер солдаты бола білген Қасым поэзиясының маңызы келешекте арта бермек. Оны «Ақын сыры» деген өлеңінде Қасымның өзі терең түсініп жазған және Қасым сияқты үздік талантты ақын туралы тың ойларды халықтың өзі, әрбір жаңа ұрпақ дамытып, толықтырып айта беретіні де даусыз.

Август — сентябрь, 1956 жыл.